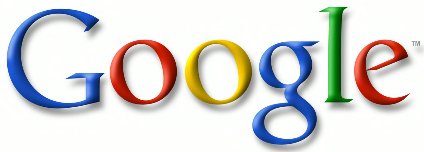


This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`



Digitized by Google

Digitized by Google

ДАТА НА ВРЪЩАНЕТО 33

Digitized by Google

Digitized by Google

134
Сигнатура ...
Инвентаренъ №
Б.215
Инв. № 2469

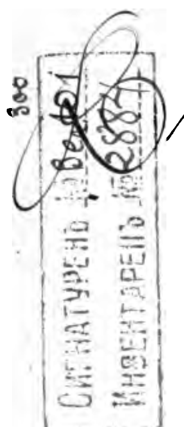
В. Т. Велчевъ.

НАШИТѢ ЗАДАЧИ.



ПОЛИТИЧЕСКИ СТАТИИ.

(1899—1902 г.)



80 л.в.



Сигнатура ...
Инвентаренъ ...

СОФИЯ.
Печатница на Ст. Атанасовъ и С-ie.
1902.

Digitized by Google

II 945 Инв. № 2795 32

HARVARD UNIVERSITY
WIDENER LIBRARY

17 + 2

Digitized by Google

300-П.
Сигнатуренъ № Вел. 25
Инвентаренъ № 2884
Сигнатура №
Инвентарен №

Доживѣваме четвъртъ вѣкъ политическо сѫществувание. Отчетътъ, който ще си дадемъ по тоя случай за постигнатитѣ резултати въ разнитѣ области на народната дѣятелность, нѣма да бѫде много отраденъ. Ние ще констатираме повече отрицателни нѣща, отколкото положителни. И въ държавното управление, и въ обществения животъ, взорътъ ни ще се спре на печални факти. Най-крупния отъ тия факти е политическото безвѣрие въ нашето общество, ако можемъ така да се изразимъ, т. е. расклащането у това послѣдното вѣрата въ идеали, въ политически начала, въ закони, въ държавни институти. Колко българи днесъ вѣрватъ въ тия нѣща? Привикнали сме вече да считаме законностьта като единъ даръ, който ни се дава въ по-голѣма или по-малка стъпень спроти по-голѣмата или по-малка добросъвѣстность на управляющитѣ. Добродѣтельта възбужда очудване или усмивка. За общественото благо се говори на подигравка; никой не вѣрва въ самопожертвуването за него. Считатъ глупецъ онзи, който даде примѣръ на такова самопожертвуване. Грижата за обезпечение

Digitized by Google

личното състояние, амбицията за голѣмство и ината, свойственъ на българина, — ето кои сж главнитѣ двигатели на политико-обществения ни животъ, които откриваме, когато изучаваме тоя животъ не по външнитѣ му форми, не по онова, което се пише и говори за мамене на наивнитѣ или за самоизмама, а по реалнитѣ му проявления, по онова, което става интимно въ душитѣ на грамадното болшинство отъ членоветѣ на българското общество, особенно въ интелигентнитѣ му слоеве. Ако е скърбно, че до това положение сме испаднали едва слѣдъ двайсеть и петь годишенъ свободенъ животъ, утѣшително е, отъ друга страна, че тоя сравнително кратъкъ периодъ бѣше достатъченъ, за да се проявятъ бѣлѣзи на едно спасително окопитване у сериознитѣ умове. Отъ много страни се погледна на злото право въ очитѣ, причинитѣ му се подириха, безъ страхъ отъ политическитѣ прѣдразсждъци, тамъ, дѣто трѣбва да се дирятъ, и съзнанието, макаръ още смжтно, на тия причини започва да прониква дори въ широкитѣ народни маси. Усилването на това съзнание, чрѣзъ безстрашното посочване на общественитѣ ни язви и на срѣдствата за тѣхното радикално лѣчение, трѣбва да бжде една отъ първитѣ задачи на нашитѣ добросъвѣстни публицисти. Събранитѣ тука статии сж слаби опити въ това направление.

София, 25 Май 1902 г.

В. Т. В.

Digitized by Google

Русия и България.

Една статия въ руския вѣстникъ „Н. Время“, подъ заглавие „Багдатъ и Бургасъ“, растревожи напослѣдъкъ българското общество и даде поводъ на нашия печатъ да подземе въпроса за нашитѣ отношения съ Русия, въпросъ, който бѣше заглъхналъ, не толкова защото е уреденъ окончателно по начинъ, щото да не оставя нищо да се желае, а защото напослѣдъкъ, въ течение на двѣтѣ послѣдни години, се случиха събития, както вънъ, така и въ България, които направиха и най-голѣмитѣ ясновидци въ политиката да не виждатъ и да не разбиратъ вече нищо въ тоя въпросъ. И заслужаваше тая статия, ако не да растревожи нашето общество, то поне сериозно да привлече вниманието му. Авторътъ ѝ, като взима за поводъ отдаването напослѣдъкъ на концесия постройката на турската линия въ Мала Азия „Конья-Багдатъ“

Digitized by Google

и като излага съ голѣма компетентность опасноститѣ, които тая линия ще прѣдставлява за руската империя не само въ търговско, но и въ политическо отношение (авторътъ счита, че тая линия ще умаловажи сибирската и ще постави Русия, въ военно отношение, въ по-несгодно положение спрѣмо Турция), старае се да убѣди рускитѣ управляющи кржгове, че една отъ мѣркитѣ срѣщу тия опасности е да се направи отъ Бургасъ руски „наблюдателенъ пунктъ“, като се прѣнесатъ тамъ часть отъ кавказкитѣ войски и се остави да квартирува въ пристанището на тоя градъ руската черноморска флота. Авторътъ разбира, че това ще се постигне чрѣзъ едно съглашение съ България, която, за да бжде свободна да направи такова съглашение, ще провъзгласи своята независимость. Съглашението между България и Русия щѣло да бжде, споредъ думитѣ на автора, въ интереса и на двѣтѣ държави, а провъзгласяването на българската независимость не щѣло да срѣщне сериозно съпротивление отъ страна на Турция, която и сега имала само единъ привиденъ сюзеренитетъ надъ княжеството.

Прѣди всичко, трѣбва да кажемъ, че тая идея на „Новое Время,“ макаръ тоя вѣстникъ да минава за мѣродавенъ, не трѣбва да се счита за идея на руското правителство. Впрочемъ, това послѣдното официално опроверга подобно едно отождествяване. При все това, прѣдметната статия не е безъ значение, защото тя изразява мнѣнието на една часть отъ руското общество. Доволно е, че въ нѣкои сериозни руски кржгове сжществува такава идея, за да заслужава да се спремъ върху нея.

Digitized by Google

Ние не само не отричаме, че заруситѣ е много важно да стоятъ близо до гърба на Цариградъ, отъ къмъ Балканския Полуостровъ, но считаме, заедно съ автора на статията въ „Н. Время", че това е за тѣхъ една необходимость, особенно слѣдъ започването постройката на багдатската линия. По-общо казано, задачитѣ на Русия изискватъ, щото Балканския Полуостровъ да не съставлява една прѣчка за тѣхното прислѣдване. Съ тоя голѣмъ интересъ се обясняватъ войнитѣ, които Русия е водила за освобождението на балканскитѣ народи. Тя е искала освобождението на тия народи, за да създаде въ полуострова привързани ней държавици, които, ползующи се съ нейното могжщо покровителство, цвѣтущи подъ благодатьта на това покровителство, да ѝ се отплатятъ въ минута на нужда съ едно искренно приятелство. Ние, като привърженици на политиката на тѣсно приятелство съ Русия, така сме разбирали и разбираме взаимнитѣ интереси, които, освѣнъ племеннитѣ връзки, свързватъ нашата държава съ великата славянска монархия. Ето защо никога не сме се бояли отъ искането на руситѣ да бждатъ гарантирани въ пълната прѣданость на България. Но тая гаранция ние сме разбирали, че не може да състои въ друго, освѣнъ въ взаимното довѣрие, което пъкъ може да се внуши само съ лоайалность и съ взаимно респектиране. Всѣка друга гаранция не може да бжде трайна, освѣнъ ако е добита съ сила.

Е добрѣ, какво означава факта, че днесъ, когато отъ официални мѣста у насъ се исказватъ постоянни увѣрения за искреннитѣ и приятелски от-

Digitized by Google

ношения на България съ Русия; когато партиитѣ се надпрѣварватъ коя отъ коя по-русофилска да се покаже; когато даже шефътъ на стамболовиститѣ, г. Д. Петковъ, ходи на поклонение въ руското агенство, какво означава, казваме, факта, че тъкмо въ това врѣме сериозни руски умове искатъ завзимането на единъ български портъ, за да бѫдатъ по-близо до Цариградъ, като забравятъ, че задъ тоя Цариградъ стои една 200 хилядна армия, която самируситѣ създадоха и която доказа на Сливница, че е достойна тѣхна рожба? Какво друго означава тоя фактъ, ако не недовѣрието, което сѫществува къмъ насъ въ руското общество, въпрѣки знаменититѣ събития отъ 2 февруарий 1896 г., въпрѣки даже покръщението въ русофилство на най-отявлената русофобска партия — партията на Стамболова?

Ние мислимъ, не не може да става споръ върху значението на тоя фактъ. Очевидно е, че руситѣ не ни вѣрватъ. Очевидно е, че тѣ и днесъ, въпрѣки помирението ни, което се извърши съ такава тържественость, при роняне сълзи отъ двѣтѣ страни, не вѣрватъ въ нашата искренность, не расчитатъ на нашето приятелство въ случай на нужда. Ако не бѣше така, тѣ нѣмаше да се принуждаватъ да мислятъ за една мѣрка, която не сѫ могли да не разбератъ колко неудобства прѣдставлява и какъ шокира престижа на нашата държава. Тѣ щѣха, съ по-голѣма сигурность за гонимата цѣль, да се ослонятъ върху насъ, щѣха да възложатъ ролята на бдитель надъ онова, що става около Цариградъ и Дарданелитѣ, върху нашата войска. А това недовѣрие е страшно за насъ. Въ него ще се раз-

Digitized by Google

биятъ всичкитѣ наши мечти и задачи. То е толкова по-страшно, че се проявява днесъ, слѣдъ като, подиръ толкова перипетии и мжки, се повърнахме ужъ въ естествения пжть за нашата държава, слѣдъ като помислихме една минута, че спечелихме изново любовьта и довѣрието на оная велика държава, която начерта въ Санъ-Стефано картата на нащето мечтаемо бждкще и която единствено може да ни помогне, — разбира се, срѣщу услуги отъ наша страна къмъ нея, — да осжществимъ тая карта. И ако трѣбва статията на „Новое Время“ да тревожи българското общество, то е именно по тая причина, то е за това, че тя издава една фалшивость въ днешнитѣ руско-български „братски“ и „искренни“ отношения, които напразно се мжчимъ да маскираме съ голи увѣрения и съ платонически излияния на чувства. Наистина, признаваме, съ официална Русия нашитѣ отношения изглеждатъ не само коректни, но и дружелюбни; обаче, тия официални отношения не могатъ днесъ да заблудятъ никого върху дѣйствителното положение на работитѣ, върху истинскитѣ взаимни настроения на двѣтѣ държави, и ние считаме, че, въ това отношение. статии, като тая на „Новое Время“, както и нѣкои други явления въ нашитѣ отношения съ Русия. върху които тука нѣма да се спираме, сж много по-поучителни, отколкото официалнитѣ дипломатически сношения.

Излишно е да растваряме историята на нашитѣ отношения съ Русия отъ освобождението насамъ, за да видимъ отъ що произлиза първоначално това недовѣрие между двѣ държави, на които ясни като

день общи интереси повеляватъ да вървятъ винаги задружно: всѣки интелигентенъ българинъ знае на петьтѣ си пръсти тая скръбна история до знаменитата дата на помирението ни съ Русия. Но не твърдѣ ясна е историята на руско-българскитѣ отношения отъ тая дата насамъ. Въпрѣки русофилското вѣение въ България отъ 2 февруарий насамъ, въпрѣки постояннитѣ декламации за „братски" връзки, всички у насъ чувствуватъ, че има нѣщо фалшиво, нѣщо натѣгнато въ руско-българскитѣ отношения, което причинява една болезненость въ нашето общество, чувствувана даже въ най-широкитѣ негови слоеве. Надѣждитѣ, които караха всички да очакватъ помирението ни съ Русия, като огрѣването на нѣкакво благодатно слънце надъ земята ни, като че ли пропаднаха. България и днесъ е оставена „да се пърже въ собственото си масло", надъ огъня на нейнитѣ и славянскитѣ врагове. . . .

Не може да се говори съ положителность за причинитѣ на това болно положение, макаръ извѣстни факти и обстоятелства да хвърлятъ доста свѣтлина върху него; но, каквито и да бждатъ тия причини, ние мислимъ, че не е минало врѣмето да се поправи положението и да се турятъ отношенията ни съ Русия на оная солидна база, на която тѣ би трѣбвало винаги да почиватъ. Сега е даже, може би, твърдѣ удобенъ момента да се направи сериозенъ опитъ за това, стига въ официалнитѣ наши сфери да сж искренно убѣдени, както увѣряватъ, въ необходимостьта за България да бжде свързана съ своята Освободителка съ яки и тѣсни връзки. Тия връзки, споредъ насъ, ще бждатъ само тогава яки и тѣсни,

Digitized by Google

когато се изразятъ въ единъ воененъ съюзъ между България и Русия. Ако за Русия, при новитѣ условия, въ които я поставя спрѣмо Турция постройката на багдатската линия, е толкова необходимо да стои близо задъ гърба на Цариградъ, то тя не може да отблъсне прѣдложението за такъвъ единъ съюзъ, който, като опазва достолѣпието на България, много по-добрѣ ще гарантира и нейнитѣ интереси. Додѣто не дойдемъ до такова едно реално свързване съ Русия, нашитѣ отношения съ нея ще бѫдатъ шаткави, случайни, въ врѣда прѣди всичко на България.

15/XII 1899.

Digitized by Google

Парламентаризмътъ у насъ.

Оная форма на управление, която носи името парламентаризмъ и състои въ подлагане на едно свободно и публично разискване дѣлата на правителството, има своитѣ противници не само когато е лошо прилагана, но и когато се прилага по най-съвършенъ и добросъвѣстенъ начинъ. Тия противници считатъ несъстоятеленъ парламентаризма въ основата му,—тѣ не виждатъ въ него оная форма на управление, при която най-добрѣ би се гарантиралъ прогреса на обществата. Не искаме да влизаме тука въ тоя споръ, който отдавна сѫществува въ науката и не само не заглъхва, но въ послѣдно врѣме като че ли добива нова живость, благодарение на скандалитѣ, — често пѫти, наистина, отвратителни, — които започватъ да ставатъ обикновени явления въ парламентарния животъ на нѣкои отъ най-напрѣдналитѣ страни; ще кажемъ само, за да

Digitized by Google

опрѣдѣлимъ своя взглядъ по тоя въпросъ, че, при всичкитѣ недостатъци на парламентарната форма на управление, тя, по принципъ, е единствената възможна при умствения и нравственъ уровенъ, до който сж достигнали повечето цивилизовани общества. Може да се спори за системата на парла ментарното управление, може да се спори, напримѣръ, за нуждата отъ двойна камара, отъ избирателенъ цензъ, като гаранции срѣщу злоупэтрѣблението съ парламентарното право, но не може да се спори върху слѣдующата азбучна истина: че всѣки публиченъ контролъ, при каквито условия и да се упражнява, е полезенъ; че, каквото и да бжде происхождението на едно народно събрание: — свободнитѣ избори чрѣзъ всеобщо или ограничено гласоподаване, наслѣдственото право или назначението отъ държавния глава, все разискванията, които ставатъ въ него по общественитѣ работи, упражняватъ извѣстно благотворно влияние върху управлението.

Но, ако парламентаризма може да се защищава по принципъ, ако, прилаганъ добросъвѣстно, той е оная форма на управление, която най-отговаря на духа на днешното врѣме и прѣдставлява най-добритѣ възможни условия за социалния прогресъ, то той става принципъ на слабость и държавно разстройство, става источникъ на обществена деморализация, когато се злоупотрѣблява съ силата, която дава въ ржцѣтѣ на ония, що го прилагатъ. Не може да се мисли за хармония въ живота на една държава съ парламентарно управление, не може да се иска редъ въ нея, ако онова високо учреждение,

Digitized by Google

което е създадено да пази тая хармония и тоя редъ, да упражнява контролъ върху дѣйствията на властитѣ и да осѫжда ония отъ тѣхъ, които не сѫ съобразни съ законитѣ, само̀ дава примѣръ на незачитане и редътъ, и законитѣ, и публичната мораль. Тия истини толкова добрѣ сѫ разбрани въ ония страни, дѣто парламентаризма е израстналъ на мѣстна почва, дѣто той е въсприетъ съзнателно, като условие за най-правилното управление на държавнитѣ работи, щото тамъ и дума не става за неговото недобросъвѣстно прилагане, тамъ и най-върлитѣ противници на това управление не намиратъ що друго да критикуватъ и оплакватъ въ него, освѣнъ ония печални факти, които проистичатъ отъ самото негово естество. Происходяще отъ борбитѣ на партиитѣ, борби, въ които не могатъ да не дадатъ своята дань страститѣ и егоизма; положено върху довѣрието на отдѣлнитѣ личности, съставляющи публичното мнѣние, това управление, и при най-добрата воля на хората, дава възможность да се развиватъ нѣкои обществени пороци, като фаворитизма, непотизма, партизанското заслѣпление и пр., които винаги злѣ се отразяватъ върху държавнитѣ интереси.

Тия пороци, обаче, присѫщи на правилния парламентаризмъ, оставатъ нищо прѣдъ грозотиитѣ на фалшивия парламентаризмъ. Когато единъ парламентъ е вѣрно изражение на публичното мнѣние, когато той е резултатъ на едно истинско консултиране избирателното тѣло, тогава неговитѣ пороци въ голѣма стъпень сѫ пороцитѣ на самото общество и прѣмахването имъ се очаква отъ подо-

Digitized by Google

брѣнието на нравитѣ, отъ повдигането умствения и нравственъ уровенъ на масата. Но какво прѣдставлява единъ парламентъ, който е резултатъ на насилията и на фалшифицирането волята на избирателитѣ? Отговорътъ на тоя въпросъ е ясенъ за всѣкиго. Прѣди всичко, при такъвъ парламентъ, страната, на която е могълъ да бѫде натрапенъ, не може да се каже, че е управлявана, а е изнасилвана отъ една банда злосторници. Тукъ вече не трѣбва да се говори за пороцитѣ на системата на управление, а за едно просто разбойническо окупиране на държавата. Тая послѣдната, при такъвъ парламентъ, е изложена не вече на опасностьта отъ присѫщитѣ язви на парламентарното управление, а отъ грабителствата и разрушенията на хора безъ честь и съвѣсть. Приели да се натрапятъ на страната съ насилия, тия хора не могатъ да иматъ честь и съвѣсть, слѣдователно, тѣ не сѫ способни да се стрѣснатъ прѣдъ посѣгателството и върху най-крупнитѣ морални и материални интереси на държавата. Тѣ не сѫ способни и да помислятъ една минута за интереситѣ на избирателитѣ си, защото не носятъ въ душата си тѣхнитѣ болки, не сѫ изразители на тѣхнитѣ искания, както истинскитѣ народни прѣдставители, които съ живота си между населението, съ вѣрното схващане на нуждитѣ му и съ самоотвержената си борба за тѣхното удовлетворение, сѫ спечелили неговото довѣрие. Но най-страшното при такъвъ парламентаризмъ е, че за разстройството на държавата, за ограбването ѝ и за всички други злодѣяния, на които той дава широкъ просторъ, нѣма кой да отговаря: щомъ

Digitized by Google

самия парламентъ, който трѣбва да бжде сждията, е виновникътъ, отговорноститѣ ставатъ една фикция. Тая опасность сжществува до нейдѣ и при правилнитѣ парламентарни режими, защото въ никой парламентъ на свѣта не сж съвършенно исключени партизанскитѣ, егоистичнитѣ и личнитѣ съображения; но при фалшивитѣ парламентарни режими, които се крѣпятъ на насилията, отсжтствието на отговорность, на всѣко обуздание на произволитѣ и злосторствата, не е само една опасность, а е едно дѣйствително зло, което обръща политическия животъ въ държавитѣ, дѣто такива режими вирѣятъ, въ една постоянна война между властитѣ и населението, която често се свършва съ потрѣсения.

Слѣдъ тия общи сждения, нека си зададемъ въпроса: какъвъ е нашия парламентаризмъ? Едва ли има нужда да се спираме на дълго върху тоя въпросъ. Въ течението на двайсеть години, грозното зрѣлище на нашия парламентаренъ животъ е прѣпълнило душитѣ на всички свѣстни българи съ огорчение и отчаяние. Нѣма ни единъ българинъ днесъ, който да не се е отвратилъ отъ нашия парламентаризмъ, който да не признава, че той е една пародия на парламентарното управление, една жлъчна насмѣшка надъ тоя трудолюбивъ и миренъ народъ. При тия подигравки, които се правятъ надъ нашитѣ народни събрания и които тѣ сами си правятъ съ тъпчене на своето достойнство и съ поддаване на прищевкитѣ на силнитѣ на деня; при тия избори, въ които се не щади дори човѣшкия животъ за прокарване на официалнитѣ кандидатури; при това незачитане на обществената мораль, което

Digitized by Google

е отличавало дѣятелностьта почти на всички досегашни прѣдставителства; при тия цинични произволи при провѣрката на изборитѣ, които правятъ безцѣлна дори най-организираната избирателна борба, — парламентаризмътъ у насъ не само е изгубилъ характера си на оная форма на управление, при която се дава най-голѣма възможность на добритѣ сили въ народа да употрѣбятъ своята опитность и своитѣ свѣтлини при рѣшаването на държавнитѣ въпроси, но се е обърналъ въ една система на истезание обществото, на парализиране жизненитѣ му сили. Това е станало толкова явно за всички, щото днесь не само интелигентни хора, но дори хора отъ народа, селяни, които би трѣбвало най-много да треперятъ надъ парламентарното управление, започватъ явно да се исказватъ противъ него и безъ колебание да се отказватъ отъ избирателнитѣ си права. Колкото и да ни е тѫжно да слушаме такива гласове, не можемъ да не признаемъ, че за едно мирно население, като българското, което не е още отвикнало да дири поминъка си въ труда, слѣдователно, което има нужда, прѣди всичко, отъ редъ и спокойствие, парламентаризмътъ, такъвъ, какъвто се практикува у насъ, не само не прѣдставлява нищо привлекателно, но дори се прѣдставлява като една чудовищна наредба, създадена само да го излага на постоянни терзания и безплодни борби, да раздухва низкитѣ страсти, да потѫпква добродѣтелитѣ и способноститѣ и да издига пороцитѣ и некадърноститѣ.

Дѣ е причината на това? Въ народа ли, който, както казватъ едни, е неприготвенъ за парламен-

Digitized by Google

тарно управление, или въ ржководящитѣ кржгове? По тоя въпросъ, както и по въпроса за гаранциитѣ, които биха могли да се вземать противъ злоупотрѣбленията съ парламентарното управление, ще се повърнемъ въ друга статия, а сега само ще кажемъ, че у насъ не е още направенъ лоайаленъ опитъ за практикуване на парламентарния режимъ, както е прѣдвиденъ въ нашата конституция; ни едно правителство, ни една партия, — освѣнъ ако допустнемъ едно исключение за правителството на г. Цанкова прѣзъ 1884 г., което даде голѣма свобода въ изборитѣ и падна не толкова вслѣдствие на това, отколкото вслѣдствие на неумѣлата и неенергична избирателна агитация отъ страна на привърженицитѣ на г. Цанкова, — не сж се издигали на висотата на принципитѣ, надъ своитѣ партийни интереси, за да дадатъ възможность да се види до колко е приспособимъ парламентаризма у насъ и да се видятъ плодоветѣ отъ неговото лоайално практикуване. Не поддържаме, че българският народъ е напълно приготвенъ за парламентарното управление: ако бѣше така, ако той бѣше въсприелъ това управление съзнателно, или го бѣше извоювалъ съ борба, не биха били възможни тия поругания съ него; но може ли добросъвѣстно да се поддържа, че въ народа е главната вина за извращението на парламентаризма у насъ, когато имаме прѣдъ очи трогателната история на кървавитѣ борби, които тоя народъ е водилъ въ продължение на двайсеть години за своитѣ избирателни права? Тоя народъ, съ голи ржцѣ, се хвърля върху щиковетѣ на войската и полицията и посрѣщà съ

Digitized by Google

отворени гърди тѣхнитѣ куршуми въ Плѣвенъ, Г.-Орѣховица, Дубница, Нова-Загора, Пазарджикъ, Чирпанъ, Силистра и въ толкова други градове, станали знаменити въ историята на нашия конституционенъ животъ; той даде стотини жертви въ тая борба безъ да се отчае; той прати, противъ най-злодѣйското правителство, — правителството на Грекова и Радославова, — близо 70 опозиционни прѣдставители, които избра срѣдъ огънь и кръвь; той направи, най-сетнѣ, единъ подвигъ въ Силистра, какъвто малко народи сѫ правили, като смаза въ рѫцѣтѣ си една цѣла шайка и двама околийски началници съ стражаритѣ имъ, защото се опитали да му попрѣчатъ да упражни суверенното си право. Какво искате повече отъ тоя народъ? Тая мѫжествена и трогателна борба, която той води отъ двайсеть години насамъ противъ насилията на своитѣ управници, не доказва ли, че, ако парламентаризма у насъ е фалшивъ, ако той не е далъ до сега освѣнъ зло на страната, то за това не е виновенъ народа, а управницитѣ му? Кой може да каже съ увѣреность, че парламентаризма би далъ сѫщитѣ горчиви плодове, ако тоя народъ бѣше оставенъ свободно да избира за свои прѣдставители хора, въ честностьта и патриотизма на които е ималъ възможность да се увѣри? Ние си не правимъ голѣми илюзии за резултатитѣ отъ правилното, лоайалното практикуване на парламентаризма у насъ, защото знаемъ язвитѣ, които се пораждатъ отъ него даже въ общества много по-напрѣднали отъ нашето; но ще искажемъ дълбокото си убѣждение, че, при такова едно практикуване на парламентаризма, днесъ

Digitized by Google

нашата държава не само не би била въ това окаяно положение, но би била цвѣтуща, и ние не само не бихме слушали отчаяни гласове противъ една форма на управление, която е най-достойната за човѣка, но бихме съ гордость констатирали какъ народната маса полека-полека се привързва къмъ нея и я счита за една отъ своитѣ най-мили печалби.

1/I 1900.

Digitized by Google

Нашитѣ партии.

Общественията животъ въ държави съ конституционно управление се изразява главно въ борбитѣ на политическитѣ партии. Тия послѣднитѣ, като носители на идеитѣ, като прѣдставители на разнитѣ течения, на разнитѣ интереси въ обществото, сѫ орѫдията, двигателитѣ на прогреса. Тѣхното стълкновение, за възтържествуването на носенитѣ отъ тѣхъ знамена, не само не е опасно за редътъ и прѣуспѣването на държавата, когато то става върху почвата на принципитѣ и идеитѣ, но съставлява оня импулсъ, безъ който нѣма напрѣдъкъ и безъ който конституционното управление губи своя raison d'être. Ако стълкновението на идеитѣ е сѫществено условие за откриването на истината въ областьта на науката и философията, то тукъ, въ политическия животъ на народитѣ съ конституционно управление, дѣто има за прѣд-

Digitized by Google

метъ прилагането въ живота на конкретни искания, посрѣдствомъ волята на публичното мнѣние, то е едно условие категорично, абсолютно. Отъ тая гледна точка увлѣчението и енергията, съ които се водятъ политическитѣ борби въ едно общество, би трѣбвало да служатъ за мѣрило на съзнанието му и на политическата му зрѣлость.

Но веднага всички тия положения се обрьщатъ наопаки, заключенията ставатъ отрицателни, когато липсва условието, което имъ служи за основа — идейниятъ мотивъ на партизанскитѣ борби. Тогава тия послѣднитѣ прѣставатъ да бѫдатъ оня животворящъ потикъ, който има за краенъ резултатъ обновлението на държавата, съобразно съ постоянно явяющитѣ се нови нужди на обществото; тогава тѣ се обрьщатъ въ едно вѫтрѣшно раскѫсване, което, като има прѣдъ видъ егоистически цѣли, води неминуемо държавата къмъ опропастяване. Колкото политическитѣ борби, които се вдѫхновляватъ отъ идейни мотиви, се отразяватъ благотворно не само върху правилното развитие на държавата, но и върху цѣлия животъ на обществото, толкова егоистичнитѣ партизански борби се отразяватъ гибелно и върху едното, и върху другото. Първитѣ, като служатъ за гаранция на общественитѣ интереси, повдигатъ сѫщеврѣменно и гражданскитѣ добродѣтели, служатъ за школа на гражданитѣ; а вторитѣ въ всѣко отношение сѫ източникъ на зло: по цѣлитѣ, които гонятъ, тѣ отиватъ въ явенъ разрѣзъ съ общественитѣ интереси, а по срѣдствата, съ които си служатъ, тѣ сѫ отрицание на всѣкаква публична мораль.

Digitized by Google

Трѣбва да кажемъ, за съжаление, че малко държави съ конституционно управление могатъ се посочи, въ които партийнитѣ борби да сѫ опазили характера си на чисто идейни сблъсквания, отъ които се ражда прогреса. За това пъкъ и малко сѫ държавитѣ, които могатъ се похвали съ успѣхи, длъжими на партизанскитѣ режими. Безъ да споменуваме имена, ще кажемъ, че, съ исключение на двѣ-три, всички европейски държави, които се управляватъ отъ партии, срѣщатъ една прѣчка за своето правилно развитие въ партийнитѣ борби. На мѣсто тия послѣднитѣ да бѫдатъ единъ постояненъ потикъ за прѣуспѣването имъ, тѣ сѫ, напротивъ, единъ тормозъ, една вѫтрѣшна болесть за тѣхъ. Бързаме да кажемъ, че това, безъ съмнѣние, се дължи на извращението идеята за политическитѣ борби, или, по-общо казано, на обществения упадъкъ въ държавитѣ, за които е дума. Примѣрътъ на Англия, на Щвейцария, дѣто партиитѣ не сѫ друго нищо, освѣнъ ратници подъ едно и сѫщо знаме, — знамето на отечеството, — стои блѣскаво прѣдъ насъ, за да даде оправдание на думитѣ ни. Онова, което става въ тая минута въ Англия, въ едни обстоятелства, способни да помрачатъ и най-спокойнитѣ и трѣзви умове, е до висока стъпень поучително за ония, които мислятъ, че никога, въ никое общество не трѣбва да се оставя на масата да се мѣси въ държавнитѣ работи. Въздържаностьта и благоразумието, съ които английското общество се отнася към министерството на Лорда Салисбури, виновно за страшнитѣ унижения и посрамявания, на които го изложи съ една, колкото несправедлива,

Digitized by Google

толкова и лошо водена война, сж достойни за всѣко удивление. Тѣ сж доказателство на такава зрѣлость, на толкова високо развито инстинктивно чувство на самосъхранение, щото прѣдъ примѣра на такова общество не могатъ да не отстжпятъ и най-фанатизиранитѣ партизани на абсолютизма.

Но такива примѣри сж рѣдки. И за да разберемъ до колко партийнитѣ борби, когато въ ржководенето имъ вcase взематъ голѣмо участие егоизмътъ и заслѣплението, могатъ да измжчатъ живота дори на единъ цивилизованъ народъ, доволно е да погледнемъ на Франция. Въ послѣдно врѣме тая велика държава, която заслужено стои въ първитѣ редове на цивилизованитѣ народи, прѣдставляваше едно тжжно зрѣлище, бѣше като парализирана, благодарение на едно такова избухване на страститѣ, по единъ самъ по себе-си ничтоженъ въпросъ, щото се замъглиха и увлѣкоха най-свѣтли умове и се помрачи чувството на патриотизма, толкова развито у френския народъ. Наистина, това чувство, най-сетнѣ, взе връхъ и Франция днесъ изглежда спасена отъ тоя лошъ сънь, но колко скжпо врѣме биде принесено въ жертва на страститѣ, които така искусно се раздухваха отъ нѣкои партии?

Ако така сме принудени да говоримъ за ролята и влиянието на партиитѣ въ напрѣднали държави, като Франция, дѣто, благодарение на сравнително по-голѣмата просвѣтеность на масата, наддѣлява въ повечето случаи здравия разумъ, то какво трѣбва да кажемъ за партиитѣ, за борбитѣ имъ, за влиянието, което упражняватъ върху държавнитѣ работи и върху въспитанието на обще-

Digitized by Google

ството, въ страни, като България, дѣто не само е чуждо, недосегаемо за масата високото и отвлѣчено понятие за идейнитѣ мотиви на политическитѣ борби, но дѣто умствената слѣпота и грубостьта на нравитѣ могатъ да доведатъ тия борби до животинска форма? За такива страни може смѣло да се каже, че партиитѣ могатъ да бѫдатъ червеитѣ, които подяждатъ бѫдѫщето имъ. И това е истината за повечето отъ тѣхъ. Погледнете на Гърция и Сърбия, за да не отиваме по-далече. Между причинитѣ на тѣхното разорение сигурно на първо мѣсто стоятъ безидейнитѣ, егоистичнитѣ борби, които непрѣстанно ги раскѫсватъ. Уви, ние нѣмаме нужда отъ чужди примѣри! Да погледнемъ на наше-си. Каква стана България едва слѣдъ двайсеть годишно политическо сѫществувание? На какво се обърна нейната младенческа мощь? Дѣ сѫ блѣновегѣ ѝ? Днесъ само мракъ има прѣдъ нея. Краката ѝ сѫ подкосени. Като че ли клюмнаха и най-добритѣ воли. Нима иска питане, че това се длъжи, прѣди всичко, на калнитѣ и безпринципни борби на нашитѣ партии? Тия борби не само загубиха своя едва отличающъ ги въ началото идеенъ характеръ, но въ послѣдно врѣме се прѣобърнаха просто въ звѣрски гонения, които опозориха народа ни и убиха всѣкакъвъ престижъ на конституционното управление у насъ. Когато помислимъ за всички ония грозотии, които сѫ извършени до сега въ тая страна отъ повечето наши партии, стремящи се единствено да зематъ властьта въ рѫцѣтѣ си, или, като сѫ я зели, да я държатъ, иде ни да се потресемъ отъ конституционното управление, ако то не може да бѫде по-друго.

Digitized by Google

Не може да се откаже, че най-хубавитѣ принципи, най-модернитѣ програми сѫ украсявали знамената на нашитѣ партии. Но кой днесъ ще откаже, че тия принципи и програми сѫ потъпкани цинично отъ повечето партии? Има истини, които не се доказватъ, които е доволно само да се споменатъ, за да бѫдатъ признати. Такава е горѣказаната истина. Тя е толкова установена и всеобщо призната, щото послѣдователитѣ на разнитѣ партии, когато се събератъ на интимни разговори, — не, разбира се, въ вѣстницитѣ, въ които непрѣставатъ да въспѣватъ своята непорочность, — си я исповѣдватъ. До тамъ сме дошли. И ако искахме да илюстрираме това страшно положение, да направимъ характеристиката на нашитѣ партии, доволно е да припомнимъ начина, по който тѣ се сливатъ и разливатъ. Тукъ не се гледа на никаква общность на идеитѣ, даже не се дири никакво далечно сходство на исповѣдванитѣ начала. Често виждаме да си подаватъ рѫка партии, които стоятъ на двата полюса на политическитѣ течения. Други партии, сходни по идеитѣ и програмитѣ си, тъкмо въ минути, когато тия идеи и програми сѫ изложени на най-опасни удари, се гонятъ и ругаятъ. Нищо подобрѣ, отколкото тоя начинъ на дѣйствие, не изважда на явѣ идейната пустота на повечето наши партии, нищо по-ясно не показва, колко малко искренность има въ проповѣдитѣ имъ и колко сѫ дребнави и нечисти мотивитѣ, които ги движатъ въ борбитѣ имъ.

Въ други конституционни страни, ако партиитѣ, чрѣзъ своето заслѣпление прѣдъ голѣмитѣ интереси

Digitized by Google

на държавата, служатъ често пжти за прѣчка на развитието ѝ, то поне основнитѣ принципи, на които почиватъ програмитѣ имъ, остаятъ като постоянни регулятори на политическия животъ и въ случаи, когато на тоя послѣдния мѣродавнитѣ фактори искатъ да дадатъ една явно фалшива посока, тѣ срѣщатъ въ партиитѣ едно неумолимо съпротивление. У насъ и въ това отношение партиитѣ не прѣдставляватъ никаква гаранция за общественнитѣ интереси. Защото и най основнитѣ принципи, и най-формалнитѣ ангажементи се забравятъ прѣдъ облагитѣ на властьта, единствения идеалъ на повечето наши партии. Има ли нужда отъ примѣри? Не видѣхме ли напослѣдъкъ двѣ отъ нашитѣ партии, които най-много говорѣха за програми, какъ цинично излъгаха обществото и се отрѣкоха отъ тържественитѣ си ангажементи по единъ сждбоносенъ въпросъ за страната? Ако властьта не бѣше единствената цѣль, къмъ която се стремятъ тия двѣ партии, щѣха ли да се наложатъ на България договоритѣ съ нѣмскитѣ банки, които свързаха бждящето ѝ и противъ които, заедно съ цѣлия народъ, така яростно въставаха и тѣ? Слѣдъ падането на Стоиловото правителство, падане, което се прѣдизвика отъ едно всеобщо роптание въ страната, по поводъ на договоритѣ на това правителство съ нѣмскитѣ банки, отъ дѣ щѣше да се намѣри орждие за прокарването на сжщитѣ, даже въ нѣкои отношения по-лоши, договори, ако всичкитѣ партии бѣха останали твърдо на заетитѣ отъ тѣхъ позиции? Когато такава измѣна става по най-голѣмитѣ въпроси, по въпроси сждбоносни за държавата, то

каква гаранция обществото може да вижда въ програмитѣ и декларациитѣ на нашитѣ партии по всевъзможнитѣ други въпроси, които на всѣка минута живота повдига?

При това непостоянство въ идеитѣ и програмитѣ, или, по-право, при тая нескриваема шарлатания, която отличава дѣйствията имъ, нашитѣ партии губятъ всѣко значение на регулятори въ държавния животъ, на прѣдставители на идейни течения, съ които мѣродавнитѣ фактори сж длъжни да расчитатъ. Отъ тѣхнитѣ борби излиза само пѣна, въ която се потопяватъ и заглъхватъ всички добри воли и честни усилия. Тѣхната дѣятелность, която поглъща толкова енергия, има за резултатъ само раздѣлянето обществото на лагери, ожесточени до свирепость единъ противъ другъ. Подъ прѣдлогъ на организиране, всѣка партия гледа да състави и въ послѣдното село своя групичка отъ прѣданни хора, които си привързва съ обѣщанието, че, като дойде на власть, тѣ ще бждатъ распоредителитѣ, „горгорбашиитѣ“ въ селото или града. И понеже това вербуване на партизани, това „организиране“ става не въ името на нѣкакви идеи, а просто за взаимно поддържане въ опозиция и на власть, то не се гледатъ качествата на лицата, които влизатъ въ състава на така нареченитѣ „бюра“. И какво става? Дойде ли „партията“ на власть, въ ржцѣтѣ на тия бюра се оставя и администрацията, и цѣлото управление въ окржзитѣ, околиитѣ и общинитѣ. Прѣдставете си каква може да бжде участьта на ония отъ тѣхъ, дѣто за прѣдсѣдатели и членове на бюрата фигуриратъ въ партийнитѣ списъци обикновени

Digitized by Google

прѣстжпници, които своеврѣменно сж се досѣтили коя партия има шансъ да дойде скоро на власть и сж съставили нейни бюра! Ако тия прѣстжпници не сж сждени, всѣко прислѣдване противъ тѣхъ прѣстава. Ако сж осждени и лежатъ въ затворъ, тѣ се прѣдставляватъ на помилване и се освобождаватъ. Но съ това партията още не имъ се е отплатила. Ония отъ тѣхъ, които сж показали нѣкакво умѣние да залъгватъ и водятъ тълпитѣ, ставатъ деребеевци въ мѣстата си, полицията ги избира за депутати и тѣ живѣятъ съ устройване на всѣкакви гешефти. Други, или се настаняватъ въ изборнитѣ учрѣждения, дѣто, чрѣзъ разни прѣдприятия, си устройватъ тлъсти доходи, или биватъ назначавани на служба, по администрацията, по финанситѣ, въ сждилищата. Точно такова е поне зрѣлището на днешното управление[1]).

Прѣдъ такова едно зрѣлище, което само въ подробноститѣ се измѣнява при управлението на разнитѣ партии, врѣме е да се озадачимъ. Това вече не е само компрометиране на държавния строй, това е подкопване основитѣ на обществото. Когато въ едно общество исчезне понятието за правда и правосждие; когато въ него злодѣянията отъ всѣкакъвъ видъ могатъ не само да оставатъ ненаказани, но и да не прѣчатъ на авторитѣ имъ да заематъ най-деликатни държавни служби; когато нищо друго се не изисква, за да ти бждатъ опростени и най-тежкитѣ прѣстжпления, освѣнъ да станешъ ревностенъ услужникъ на една партия, тогава се

---

[1]) Управлението на кабинета Иванчовъ—Радославовъ.

Digitized by Google

скжсватъ и най-основнитѣ нишки, които крѣпятъ общежитието, тогава обществото или трѣбва, ако въ него има още достатъчно здрави елементи, да отресе, чрѣзъ единъ вжтрѣшенъ напоръ, причината на злото отъ себе си, или ще загине. Трѣбва да имаме куража да признаемъ, че къмъ такъвъ край водятъ българското общество борбитѣ на нашитѣ партии. Ние мислимъ, обаче, че не е минало съвсѣмъ врѣмето, за да се прѣдотврати катастрофата. Ще трѣбватъ рѣшителни мѣрки, дълбоки ампутации, и ние ще кажемъ думата си по тѣхъ.

15/II 1900.

Digitized by Google

Сърбия.[1])

Послѣднитѣ събития въ Сърбия иматъ всичкото значение на единъ отъ ония рѣзки обороти на политиката ѝ, които периодически се повтарятъ въ това съсѣдно намъ кралство. Прѣхвърлянето ѝ, повечето пѫти безъ всѣкакви сериозни прѣсмѣтания, ту въ единъ, ту въ другъ лагеръ на европейскитѣ държави, съставлява цѣлата история на външния политически животъ на Сърбия отъ двайсеть години насамъ, а вѫтрѣшния ѝ животъ се е развивалъ срѣдъ ония парализующи условия, — политическата несигурность, занемарването вѫтрѣшнитѣ нужди на държавата, изнуряването

[1]) Статията е написана по поводъ женидбата на Краля Александра съ днешната Кралица Драга. Тая женидба се ознаменува, както е извѣстно, съ рѣзкото прѣминаване на Сърбия въ русофилски режимъ, който продължава да сѫществува и до днесъ.

Digitized by Google

енергията на ржководящитѣ умове въ сплетни и кроене планове въ чуждитѣ агенства, — които сж неизбѣженъ плодъ на лутането въ политиката, на мъглявото схващане задачитѣ на държавата и, вслѣдствие на това, на отсжтствието на единъ ясно начъртанъ пжть за тая послѣдната. Безъ претенции да познаваме коренно условията на поли-ческия животъ въ Сърбия, ние можемъ да кажемъ съ сигурность, че на това обстоятелство, на отсжтствието на една ясна държавна политика, Сърбия длъжи въ голѣма стъпень своя застой, своето политическо и економическо изнуряване.

Една държава, безъ опрѣдѣлено политическо направление, е като корабъ безъ компасъ. Това е толкова вѣрно, щото опитътъ е показалъ, че е прѣдпочтително едно постоянно направление, макаръ не най-удачно и цѣлесъобразно, отколкото отсжтствието на всѣкакво направление. Държави, които неуклонно сж вървѣли въ избрания веднажъ отъ тѣхъ пжть, сж повече процъвтявали, или, ако не сж процъвтявали, по-малко сж били изложени на опасни потресения, отколкото държави, които постоянно сж се лутали. Това е вѣрно особно за малкитѣ държави. И ние имаме близки и поучителни примѣри. Отъ балканскитѣ държави само Ромжния, откато се установи послѣдната европейска констелация, е вървѣла рѣшително изъ една посока. И само Ромжния отъ балканскитѣ държави стои още твърдо на краката си и, може да се каже, даже прѣуспѣва. Това се длъжи, разбира се, на много причини, но безсъмнѣно е, че една

Digitized by Google

отъ най-важнитѣ е постоянството въ една политика, усвоена слѣдъ зрѣло обсѫждане.

Не искаме да откажемъ значението на оная политика, която се съобразява съ обстоятелствата и, като оправдава всичко съ държавнитѣ интереси и има прѣдвидъ само тѣхъ, измѣнява често фронта, безъ да се стѣснява отъ никакви ангажементи, даже като си служи съ измамата и коварството. Но тая политика изисква държавни мѫже съ извънредни таланти. Днесъ, при истъненитѣ срѣдства, съ които располага всемирната дипломация, тя е опасна даже за великитѣ държави, защото неуспѣхитѣ ѝ винаги се заплащатъ скѫпо. Двоеличието въ политиката е като хазартнитѣ игри: съ него може да се спечели много, но може и да се изгуби всичко. Въ миналото столѣтие Фридрихъ Великий, благодарепие на тая политика, създаде великото пруско кралство. Измамитѣ по всички линии, дипломатическитѣ ловкости, които прѣдшествуваха и съпѫтствуваха войната му съ Мария-Терезия, резултатъ на която бѣше присъединението на Силезия къмъ Прусия, ще останатъ като баснословни паметници на „дипломатическото“ искуство. Въ нашето столѣтие Бисмаркъ, благодарение до извѣстна стъпень на сѫщата политика, създаде германското единство. Но Фридрихъ и Бисмаркъ сѫ колосални умове; тѣ сѫ, както ги нарича Полъ Дешанелъ въ единъ магистраленъ етюдъ за тѣхъ, „чудеса.“ Рѣдки и въ миналото, тия чудеса ставатъ все по-рѣдки и почти невъзможни съ истъняването на дипломацията. Днесъ единъ Фридрихъ не би могълъ така удачно да практикува своята

Digitized by Google

политика на измама спрѣмо всички. Поученията на историята, общото повдигане на умствения уровенъ и развитието на дипломатическото искуство, коѐто е станало почти една наука, достжпна за всѣкиго, правятъ днесъ невъзможно появяването на Фридриховци. Днесъ и единъ простъ секретарь на дипломатическо посолство може да схване политическитѣ комбинации и на най-искуснитѣ държавни мжже. Ето защо, безъ да сж се отказали отъ правото да се ползуватъ отъ грѣшкитѣ на другитѣ, безъ да сж се отказали отъ егоизма, което никога нѣма да стане, великитѣ държави прѣдпочитатъ да свързватъ своитѣ интереси съ трайни, добрѣ обсждени политически комбинации. И днесъ, както и въ миналото, както ще бжде винаги, държавнитѣ интереси опрѣдѣлявать политическия моралъ, но днесъ, за честь на цивилизацията, всички сж разбрали, че. при все повече пръсканата умствена свѣтлина, тия интереси сж повече гарантирани, когато имъ се служи съ лоайалностьта, смислената лоайалность, отколкото съ измамата и коварството.

Ако това е вѣрно за великитѣ държави, колко по-вѣрно трѣбва да бжде то за малкитѣ държавици, които не разполагатъ ни съ едно отъ срѣдствата, необходими за политиката на надхитряване другитѣ, — които не разполагатъ ни съ материално могжщество, ни съ морално могжщество, съ гениални държавници? За послѣднитѣ политиката на лавирането е почти всѣкога гибелна. Тѣ сж прѣдметъ на компетициитѣ на великитѣ сили и, когато не сж поставени въ условия да могатъ опази една строга неутралность, диктувана отъ отсжтствието на всѣ-

Digitized by Google

какви други държавни интереси, освѣнъ спокойното имъ вжтрѣшно развитие, — каквато е, напримѣръ, Швейцария, — отсжтствието на една строго опрѣдѣлена посока, на сигурни приятели, лоайалностьта на които да спечелятъ съ лоайалность отъ своя страна, е за тѣхъ отсжтствието на всѣка опора, на която да могатъ се облѣгна въ врѣме на политически бури, на всеобщи конфлаграции. Всичкото дипломатическо искуство на такива държави е да опрѣдѣлятъ линията на поведение, която задачитѣ имъ диктуватъ. Единъ пжть тая линия на поведение начъртана, тѣ трѣбва рѣшително да вървятъ по нея, до когато нѣкои нови обстоятелства, нѣкои убѣдителни аргументи не ги заставятъ да дирятъ по другъ пжть защита на своитѣ интереси. Съ такова поведение, като си осигуряватъ прѣданностьта на приятелитѣ, съ които сж свързали сждбинитѣ си, тѣ печелятъ уважение и зачитане и у противницитѣ си. Никой не се облѣга на нѣщо, което не е сигурно, и никой нѣма интересъ въ опазването на онова, на което не може да се облѣгне. А да бждатъ силни, да прѣдставляватъ величини, които да могатъ да влизатъ въ смѣтка, е първата грижа на държави, които иматъ да постигатъ исторически задачи и не могатъ сами да ги постигнатъ.

Ние нѣма да влизаме въ разглеждане на сръбскитѣ държавни интереси. Като правимъ горнитѣ сжждения по поводъ на станалия напослѣдъкъ прѣвратъ въ Сърбия, ние искахме само да докажемъ отживялостьта на политиката на хитруванията и да посочимъ на единъ примѣръ, който ни убѣждава

Digitized by Google

по най-поразителенъ начинъ въ гибелностьта на тая политика за държави, като Сърбия. Тая държава, създадена прѣди 70 години, е истощена днесъ въ всѣко отношение. И каквото и направление тепърва да се дава на нейната политика, трѣбва единъ краенъ оптимизмъ, за да се вѣрва, че тя ще може вече да стжпи здраво на краката си и да прѣуспѣе. Економическото ѝ състояние е безвъзвратно компрометирано, а въ политическо отношение тя е испаднала до една плачевна растленность. Всички обществени пружини сж исхабени. Вѣрата въ бждящето е съвършенно пропаднала, народътъ, доведенъ до мизерия, е обладанъ отъ дълбока апатия, интелигенцията е рабски опошляла, характерите и въ най-високитѣ кржгове сж размѣкнати до стъпеньта на бабешка бъзливость, на подлость. Послѣдниятъ parvenu, безъ всѣко съпротивление, може да управлява по който начинъ иска тая държава. Това е единъ трупъ.

Единъ дълбокъ, всестраненъ етюдъ върху Сърбия би ни далъ голѣма поука, би ни отворилъ очитѣ, дордѣ е врѣме, върху много фатални грѣшки, които съ леко сърдце правимъ и които ни водятъ, — уви! съ по-бързи крачки, отколкото Сърбия, — къмъ изнемощяване, къмъ упадъкъ. Отъ такъвъ единъ етюдъ ние ще видимъ съ ужасъ, че въ всичко слѣпо вървимъ по стжпкитѣ на съсѣдното кралство. Като него, въ продължение на двайсеть години, ние не можахме ясно да схванемъ задачитѣ на държавата си, — а тия задачи бѣха толкова прости за схващане —; като него, ние се лутахме и упражнявахме въ дипломатическото искуство, въ хитру-

Digitized by Google

ване; като него, ние ставахме оръдие на чужди козни; като него, ние плювахме на ръката, която ни извади отъ робство; като него, ние изгубихме отъ очитѣ си оня голѣмъ и единственъ интересъ, който ни посочваше най-елементарния разумъ, а именно интересътъ да укрѣпнемъ вътрѣшно, като чакаме спокойно бъдещето, уповани на вѣрата ни въ оная велика славянска държава, която ни освободи и интереситѣ на която въ истокъ не могатъ да бъдатъ други, освѣнъ нашето усилване и прѣуспѣване. И, по силата на закона за причинностьта въ явленията, ние не можехме да не дойдемъ, като съсѣдното намъ кралство, до сѫщитѣ резултати: до економическо и политическо истощение, до обществено растление, до отчаяние за бъдещето.

Ние не мислимъ, обаче, че за насъ всичко е загубено. У насъ сѫ се запазили повече сили, отколкото у сърбитѣ. Нашиятъ народъ е още бодъръ, той още не се е отчаялъ въ труда си. Нашата земя е поставена въ по-добри условия. Ние можемъ, прочее, да се подѣмемъ, но ще се окопитимъ ли на врѣме? Ще земемъ ли урокъ отъ примѣра на другитѣ? Нашата интелигенция ще се спаси ли отъ това въртоглавие, отъ което страда отъ двайсеть години насамъ? Ще се явятъ ли изъ нейната срѣда ония мѫже, съ мощни умове и характери, които да поведатъ рѣшително България изъ пѫтя на нейното прѣуспѣване?

1/VIII 1900.

Digitized by Google

Балканскитѣ държави.

Ако се освободимъ отъ прѣдразсѫдъцитѣ, отъ шовинистическитѣ страсти, които стѣгатъ умоветѣ на интелигентнитѣ класи въ балканскитѣ народи и ги правятъ неспособни за широки консепции, за високи полети, и погледнемъ на живота на държавитѣ въ балканския полуостровъ отъ високо, съ спокоенъ погледъ, безъ мѫка и веднага ще видимъ оня голѣмъ абсурдъ, биющъ въ очитѣ на всички посторонни наблюдатели, върху който се гради цѣлата тѣхна дѣятелность, пленоветѣ имъ, идеалитѣ имъ.

Ето въ що състои тоя абсурдъ.

Неспособни да излезатъ отъ своята немощь чрѣзъ срѣдствата, съ които разполагатъ по отдѣлно; безсилни да се оградятъ отъ натиска на окрѫжающитѣ ги могѫщи съсѣди; подкустровани лукаво отъ тия послѣднитѣ, балканскитѣ народи, тия прями господари на полуострова, дирятъ своето спасение

Digitized by Google

въ взаимоунищожението си. Отъ фалшивата идея, че прѣчката да стане велика всѣка една отъ тѣхъ сѫ другитѣ, тѣ сѫ извлекли фалшивата задача за своята дѣятелность — да се подкопаватъ и спъватъ.

Абсурдностьта на тая задача, на такова едно опжтване държавния животъ на балканскитѣ народи става явна, когато се посочи на истинската причина на тѣхното бѣдствие, на тѣхното безсилие да процѫвтятъ. Тая причина, макаръ да има корени и въ самия битъ, въ културната изосталость на балканскитѣ народи, иде главно отъ вънъ, отъ тѣхнитѣ силни съсѣди, — силни чрѣзъ моралното си и материално прѣвъсходство, — които смучатъ плода на тѣхния трудъ и, било чрѣзъ конкуренцията си, било чрѣзъ експлоатацията си, не имъ даватъ възможность да развиятъ и използуватъ своитѣ богатства. Ако ромѫни, сърби, гърци, българи, турци пропадатъ постепенно економически, бѣдствуватъ въ богатата земя, която населяватъ, то е не защото тая земя не може да ги нахрани и да възнагради труда имъ, или защото си оспорватъ нѣкакви пазари за своитѣ произведения, но защото тѣ всички сѫ прѣдметъ на алчна експлоатация отъ страна на по-културнитѣ имъ съсѣди.

Прѣдъ тая ясна дѣйствителность испъква до очевидность абсурда, на който почиватъ днешнитѣ отношения на балканскитѣ народи. Тѣ правятъ тъкмо противното на онова, което сѫ длъжни да правятъ за своето самосъхранение. Прѣдъ общия врагъ тѣ не съединяватъ своитѣ сили, а ги изнуряватъ въ дѣйствия, насочени противъ тѣхъ самитѣ. Тѣ се въорѫжаватъ, като истощаватъ ресурситѣ си,

Digitized by Google

и насочватъ оржжията си единъ срѣщу другъ, интригуватъ по между си, турятъ глупешки спжнки на търговията си и често пжти, за велико удоволствие на нѣкои отъ великитѣ сили, водятъ войни по между си, които ги разорявать.

Всичко това цивилизованитѣ имъ съсѣди не само гледатъ съ удоволствие, но даже го подклаждатъ искусно. Тѣ насърдчаватъ балканскитѣ народи въ химерата за величие, за хегемония въ полуострова и съ това поддържатъ антагонизма между тѣхъ. И тоя антагонизмъ до толкова е изостренъ, илюзиитѣ за господство надъ балканския полуостровъ до толкова опияняватъ наивнитѣ народи, щото тѣ днесъ сж готови, по едно насъскване на нѣкоя отъ великитѣ сили, по единъ ничтоженъ поводъ, да се хванатъ за гушитѣ и да се истребятъ взаимно. Заслѣплението имъ е толкова голѣмо, щото не виждатъ, че търчатъ подиръ една химера, че хабятъ силитѣ си, изнуряватъ се въ междуособни борби заради едно грубо заблуждение. Не само е една химера и едно заблуждение, но е и една смѣшна наивность да се мисли, че кой и да е отъ балканскитѣ народи може, чрѣзъ потжпкване историческитѣ и национални права на другитѣ, да се издигне като господствующъ елементъ и да стане единственъ господарь на балканския полуостровъ. Това би могло да стане само съ съдѣйствието на една група могжщи европейски държави. Но кои сж тия държави, които, ако допуснемъ, че ще бждатъ въ състояние да извършатъ такава една неправда къмъ едни отъ балканскитѣ народи и такова едно извънредно фаворизиране къмъ единъ само отъ тѣхъ,

Digitized by Google

ще иматъ нѣкакъвъ интересъ да създадатъ единъ силенъ господарь на балканския полуостровъ?

На химерата за първенство, на безумното стремление да се усилятъ на смѣтка една на друга, балканскитѣ държави сѫ пожертвували всичкитѣ си морални и материални сили. Тѣ се разорявать непрѣкѫснато чрѣзъ непосилни въоружения, които, назначени да послужатъ не противъ дѣйствителния имъ врагъ, не за да оградятъ общитѣ си интереси отъ неговитѣ експлоатации, ставатъ единъ бичъ за тѣхъ, за благосъстоянието имъ. Увлечени отъ тоя фataленъ сънь, тѣ неусѣтно се вплитатъ всѣкой день по-страшно въ мрѣжитѣ на своитѣ експлоататори. Резултатътъ на това вплитане е постѫпенното имъ падане подъ пълната зависимость на тия послѣднитѣ. И тая зависимость, въ економическо, финансово и политическо отношение, е вече толкова голѣма, щото балканскитѣ държави сѫ достигнали до положението да не могатъ прѣдприе никакво самостоятелно дѣйствие. Днесъ може да се каже, че тия държави дишатъ и едва вегетиратъ по благоволението на великитѣ сили, и това „благоволение“ се длъжи единствено на нерасчиститенитѣ смѣтки между тѣхъ. Всѣкакви условия за културенъ напрѣдъкъ сѫ исчезнали и животътъ на балканскитѣ народи, надарени съ толкова солидни качества, прѣдставлява едно плачевно зрѣлище.

А какви биха могли да станатъ тия народи, ако, при благоприятнитѣ географически условия, въ които сѫ поставени, при трудолюбието и скромностьта, съ които се отличаватъ, бѣха употрѣбили съединенитѣ си усилия, за да гарантиратъ за себе

Digitized by Google

си благата на своитѣ земи и плода на своя трудъ? Като растворятъ границитѣ си за своята търговия, като турятъ съединенитѣ си военни сили на една обща граница, като употрѣбятъ националната си енергия на почвата на своето вжтрѣшно повдигане, тѣ биха станали една велика сила, способна да внуши на другитѣ респектъ къмъ себе си. И това, по нашето дълбоко убѣждение, е единственото условие, условие sine qua non, не само за тѣхното прѣуспѣване, не само за свободното развъртяване неисчерпаемия запасъ отъ енергия, който иматъ въ себе си, и за използуване, за културни цѣли, грамаднитѣ ресурси, които криятъ земитѣ имъ, но и да избѣгнатъ отъ погрома, до който неминуемо всички ще дойдатъ, ако слѣдватъ да вървятъ по пжтя на глупавото съперничество, на умразата и завистьта единъ противъ другъ.

Главниятъ, ако не и единствениятъ, прѣдметъ на това съперничество, на тая умраза и зависть, е оная нещастна страна, Македония, която днесъ пъшка подъ единъ адски режимъ. До дѣто населението въ тая страна е лишено не само отъ свободата да се развива въ своя националенъ духъ, но и отъ възможностьта да живѣе човѣшки, до дѣто, отчаяно отъ тегло, то протяга ржка на всички страни за помощь, ние, претендирующи да бждемъ негови братя, отъ една плъть, ще се издеремъ, за да докажемъ кой повече права има надъ него. И за тоя глупавъ споръ, който това население е единствено въ състояние и въ право да разрѣши, а не за извоюване човѣшки права на „милитѣ“ братя, ние исхабяваме всичката си енергия и сме готови да

Digitized by Google

пролѣемъ кръвьта си. Ето до каква мизерия сме испаднали въ борбитѣ си за една химера!

А тоя споръ за Македония, тая причина на озлобление и завистъ загубва и своята отровность, и своята смисъль, когато погледнемъ на македонския въпросъ отъ високото гледище на единъ съюзъ между балканскитѣ народи. Отъ тая гледна точка той почти исчезва, или се свежда до формулата: да се създаде една свободна Македония, като членъ на балканския съюзъ. Ето единъ идеалъ по отношение на робитѣ, който могатъ да усвоятъ всички балкански държави, щомъ дойдатъ до съзнанието на истинскитѣ си интереси и видятъ, че единственото имъ спасение е въ сдружаването имъ.

Като се поставимъ на такава почва, въпросътъ за народностьта на македонското население остава на заденъ планъ и може да прѣдставлява само единъ наученъ интересъ. Съ врѣме, ако идеята за балканския съюзъ бѫде осѫществена, той, както и въобще всѣкакъвъ другъ националенъ въпросъ, ще изгуби всѣко значение за социалния битъ на балканскитѣ народи. Защото гаранциитѣ за устояване противъ външни удари и за прѣуспѣване, които народитѣ дирятъ въ силно развития националенъ духъ, въ националното си обединение, балканскитѣ народи, съюзени, ще ги намѣрятъ въ съзнанието на общитѣ си интереси и въ задружната енергия на полето на културния трудъ. Примѣрътъ на Швейцария блѣщи прѣдъ насъ и ни показва какво може да направи съзнанието на общитѣ интереси, които свързватъ дадени общества, и до колко прѣдъ

Digitized by Google

това съзнание може да изблѣднѣе националния елементъ въ живота на тия общества. Какво прѣчи на швейцарцитѣ да се развиватъ въ духъ на солидарность, на патриотизмъ, обстоятелството, че сж отъ три отъ най-противоположнитѣ по характеръ народности? Съзнанието на общитѣ интереси и духътъ на солидарность тукъ сж толкова развити, щото сж направили едно чудо: отъ тоя амалгамъ, отъ френци, нѣмци и италианци, сж направили едва-ли не най-компактната и съзнателна нация на свѣта.

Една прѣчка за реализирането идеята на балканския съюзъ може да се срѣщне отъ страна на ония сили, които, прѣдвидъ на своитѣ стремления къмъ истокъ, иматъ интересъ да се поддържа днешното състояние на нѣщата въ полуострова, до когато дойде минутата на неговото распокжсване. Това признаваме. Но, ако ние си допускаме да мислимъ, че, съ помощьта на тая или оная велика сила, е възможно само една отъ балканскитѣ държави да вземе първенство и да стане господарка на полуострова, — което, повтаряме, споредъ насъ е една груба измама, — то защо да се не допусне, че, при единодушието на всички балкански държави, ще се намѣрятъ сили, на които интереситѣ ще съвпадатъ съ сжществуванието на единъ балкански съюзъ и ще сѫдѣйствуватъ за създаването му? Важното е, държавитѣ на балканския полуостровъ сами да съзнаятъ ясната като день истина, че спасението имъ е единствено въ единъ съюзъ между тѣхъ и да поискатъ сериозно и искрено неговото постигане.

Digitized by Google

Може ли да се очаква, прѣди да е настжпилъ часътъ на тѣхното окончателно разорение, прѣди да сж се обърнали на безжизнени трупове, това съзнание, това отрезвление у балканскитѣ народи? Ето сжществениятъ въпросъ. Само неговиятъ отрицателенъ отговоръ може да направи химерична идеята за балканския съюзъ, която почива на разума и логиката.

Уви! всичко още съ наглость ни говори за стария ходъ на нѣщата. Тъкмо въ тая минута*) се чуе зловѣщия гласъ на остървенението и на угрозитѣ. Два отъ балканскитѣ народи, които, даже при сжществующитѣ причини за съперничество, най-малко има що да си завиждатъ, сж днесъ въ трепетъ отъ размахвания спектръ на войната, отъ страха на едно разорение въ днешно врѣме на всеобща криза. Страститѣ още замъгляватъ разума и ние ще вървимъ, може би, още дълго врѣме изъ фаталния пжть, до дѣто или капнемъ, или се стрѣснемъ и видимъ дѣ е спасението.

1/IX 1900.

---

*) Тая статия е написана въ врѣме на българско-ромжнския конфликтъ прѣди двѣ години.

Digitized by Google

Държавенъ мѫжъ.

Да рѫководишъ едно общество и, поради това, да отговаряшъ за неговото сѫществувание,—е едно отъ най-тежкитѣ и въ сѫщо врѣме едно отъ най-благороднитѣ занятия, къмъ които може да аспирира единъ високъ умъ. Благородството на това занятие не е нужно да се доказва, а неговата тежкота лесно можемъ да разберемъ, като си прѣдставимъ сложното естество на обществения животъ, разнообразието на факторитѣ, видими и скрити, физически и морални, подъ давлението на които се развива, и деликатностьта на задачитѣ, които постоянно повдига. За да даде една идея за тежкотата на занятието на държавния мѫжъ, Спенсеръ прави сравнение между явленията отъ областьта на обществения животъ съ тия отъ областьта на физиката и химията. Ако, казва той, за изслѣдването на послѣднитѣ се изисква голѣма търпеливость и прозорли-

Digitized by Google

вость, колко повече тия качества трѣбва да обладава оня, който изслѣдва първитѣ, въ които дѣйствующитѣ фактори сѫ много по-разнообразни и много по-неуловими; и, ако физикътъ и химикътъ често пѫти дохождатъ до погрѣшни заключения за естеството и причинитѣ на изслѣдванитѣ отъ тѣхъ явления, то колко повече сѫ изложени на такива погрѣшни заключения социологътъ и държавниятъ мѫжъ. Има, при това, и тая разлика между занятието на еднитѣ и другитѣ, че погрѣшкитѣ на първитѣ иматъ за послѣдствие въ повечето случаи само губене на врѣме, когато погрѣшкитѣ на вторитѣ всѣкога иматъ за послѣдствие излагането на потресения и често пѫти на погибель интереситѣ на обществото, щастието на членоветѣ му. Нека добавимъ и обстоятелството, отъ твърдѣ голѣма важность, че държавниятъ мѫжъ, като наблюдатель и рѫководитель, не може винаги да дѣйствува съ хладнокръвието, толкова необходимо за правилното схващане на нѣщата, съ което дѣйствуватъ физикътъ и химикътъ; той е човѣкъ, той носи въ душата си човѣшкитѣ страсти и слабости и, като не може по причина на това да се избави всѣкога отъ увлѣченията и пристрастията, въ които съ една фатална сила въвлича и найтвърдитѣ характери рѫководенето на човѣшкитѣ дѣла и интереси, често пѫти, неволно, може да слѣзе отъ онова високо гледище на безпристрастие и хладнокръвие, отъ което единствено може държавнически да се гледа на тия дѣла и интереси. А държавниятъ мѫжъ само подъ едно условие може да носи достойно това име и да играе съ полза за обществото своята трудна роля, — то е да бѫде

Digitized by Google

абсолютно свободенъ отъ всѣкаква заинтересованость, отъ всѣкакво прѣдубѣждение и прѣдрасположение. „Първото условие за оня, който взима участие въ управлението на държавитѣ, казва Ришльо, е да се даде цѣлъ на публиката и да не мисли за себе си“.

Държавниятъ мѫжъ трѣбва да има само една страсть, и тая страсть му е присѫща, тя е първата му отличителна чърта, — тя е страстьта къмъ общественото благо. Единъ човѣкъ, комуто душата се не вълнува отъ тая страсть, съ каквито и качества да е надаренъ, не е роденъ да бѫде държавенъ мѫжъ. И, ако искаме да характеризираме съ малко думи държавния мѫжъ, можемъ да кажемъ: такъвъ може да бѫде само оня дѣецъ, у когото страстьта къмъ общото благо служи като двигатель, а прозорливостьта — като рѫководитель. При сѫществуването на тия двѣ качества, познаването на условията, въ които дадено общество е поставено, познаването на неговата психология, на неговитѣ нужди, на неговитѣ слабости и пороци, схващането на неговитѣ задачи и идеали, — нѣща толкова необходими за единъ държавенъ мѫжъ, — лесно се придобиватъ.

Великитѣ примѣри на ония редки въ историята личности, които сѫ оставили слѣдъ себе си, като памятници на своята дѣятелность, могѫщи и цвѣтущи държави, илюстриратъ тия мисли. Когато изучаваме живота на тия личности, имената на които сѫ Ришльо, Хенрихъ IV, Фридрихъ Великий, Кавуръ, Бисмаркъ и др., забѣлѣзваме една голѣма пъстрота въ начинитѣ на дѣйствие, произтекающа отъ

Digitized by Google

разнообразието на условия, въ които сѫ дѣйствували, но дѣятелностьта на всички е характеризирана съ една обща черта — страстьта да направятъ могѫщи държавитѣ, на които сѫ стояли на чело, или на които сѫ служили, и способностьта да схващатъ чевръсто онова, което е трѣбвало да правятъ за постигане на тая цѣль. Хенрихъ IV, за да избави Франция отъ религиознитѣ междуособни войни, подклаждани отъ Испания, и да приготви великото ѝ бѫдѫще, прѣмина, въпрѣки това, че бѣше шефъ на протестантската партия, въ католицизма; Ришльо, за да концентрира властьта въ полза на националното единство, за да омаломощи благородницитѣ и да убие у тѣхъ останкитѣ отъ феодалния духъ, за да унищожи политическата сила на протестантизма, за да повдигне търговскитѣ и индустриални класи, и, чрѣзъ всичко това, да направи Франция надмощна държава въ Европа, е трѣбвало да истощи всички ресурси на хитрость, на поддатливость, на непоколебимо постоянство, на дързость въ рѣшителнитѣ и психологически моменти, които може да крие въ себе си душата на единъ кардиналъ; Фридрихъ Великий, за да направи отъ слабото пруско кралство една отъ най-силнитѣ държави въ миналия вѣкъ, е трѣбвало, прѣди всичко, да направи отъ себе си, треперкьо въ сраженията, какъвто е билъ, и за което еднажъ е билъ осѫденъ отъ баща си на смърть, трѣбвало е, казваме, да направи отъ себе си единъ безстрашенъ и прозорливъ генералъ, трѣбвало е въ рѣшителнитѣ моменти да иде противъ своята натура, противъ всички свои понятия за държавния моралъ, изложени въ знаменитото му

Digitized by Google

съчинение „Оборване на Макиавела“, и да прибѣгне до най-макиавеловскитѣ срѣдства — коварството, измамата, и спрѣмо държавитѣ, на които бащитѣ му и той сѫ длъжели признателность, и спрѣмо формалнитѣ си съюзници; Кавуръ, най-великиятъ държавенъ мѫжъ въ началото на това столѣтие, за да създаде италиянското единство, е трѣбвало да прибѣгва до компромиси, до дипломатически извъртвания, трѣбвало е да прави отстѫпления отъ своитѣ начала на краенъ либералъ и демократъ, които за да оправдае е билъ принуденъ да заяви, въпрѣки своята безукоризнена честность като човѣкъ, че политиката нѣма нищо общо съ морала.

Удивлението, което възбуждатъ у насъ силната страсть и желѣзната воля, съ които тия хора сѫ прислѣдвали своитѣ държавнически цѣли, надвива на отвращението, което ни докарватъ срѣдствата, до които по нѣкога сѫ били принудени да прибѣгватъ, срѣдства осѫдителни отъ точка зрѣние на абсолютния моралъ. Монументалнитѣ имъ дѣла не стоятъ ли като най-красноречиво тѣхно оправдание? Поколѣнията щѣха ли да имъ длъжатъ по-голѣма признателность, ако, стѣснени отъ прѣдписанията на строгия моралъ, тѣ сѫ се били отказали отъ прислѣдването на високитѣ цѣли, които имъ е диктувалъ патриотизма? Това не сѫ подобия га идеалния типъ на държавенъ мѫжъ, нарисуванъ въ безсмъртната по възвишенитѣ си начала, но неосѫществима при условията, въ които до сега сѫ се борили народитѣ, република на Платона, но не сѫ и подобия на отвратителния моделъ на Макиавела, възцѣтъ отъ тоя безподобенъ циникъ

Digitized by Google

въ лицето на Цезаря Борджия, Рамиро, Оливерето. Това сж патриоти, въ истинския смисълъ на думата, които не сж се движили ни отъ користолюбие, ни отъ амбиция, а отъ страстно желание да направятъ могжщи своитѣ народи. Ако при социалнитѣ и международни условия на врѣмето, въ което сж работили, тѣ сж били поставени прѣдъ дилемата: или да испълнятъ дългътъ си на патриоти, или да отстжпятъ прѣдъ прѣдписанията на морала, можемъ ли, като имаме прѣдъ очи блѣскавитѣ имъ дѣла, да ги осждимъ, за дѣто сж прѣдпочели, може би, съ цѣната на тѣжки морални мжчения, да направятъ първото?

Тукъ испъква трагическата страна на ролята на държавния мжжъ. Тая роля състои въ боравене не съ отвлѣчени идеи, а съ конкретни факти, съ интереси и страсти. Държавниятъ мжжъ рискува да стане смѣшенъ, рискува да си навлѣче отговорность прѣдъ потомството за бждащето на държавата, ако по съображения на моралъ, се откаже да си послужи съ срѣдствата, съ които враговетѣ на отечеството му могатъ да си послужатъ противъ него. „Нека не смѣсваме чувствата съ политиката, — казва днешния прѣдсѣдатель на френската камара, Полъ Дешанелъ, една отъ най-свѣтлитѣ политически личности на съврѣменна Франция, — и нека нарѣчемъ нѣщата съ тѣхнитѣ имена. Има добродѣтели, които, прѣнесени отъ частния животъ въ политическия, могатъ да се прѣобърнатъ въ прѣстжпления на lèse-patrie. Въ международнитѣ отношения думитѣ незаинтересованость, великодушие, признателность, приятелство, иматъ рела-

Digitized by Google

тивно значение. Нѣма приятели, и не трѣбва да има, — приятелитѣ костуватъ скѫпо! — има съюзници, ако е възможно, т. е. атута въ играта ни.“ Бисмаркъ е дефиниралъ политиката така: „Политиката е искуство да се приспособяваме къмъ обстоятелствата и да извличаме полза отъ всичко, даже отъ онова, което ни се не нрави.“ Може ли да се каже, че ония силни и извънредни личности, които, безъ да иматъ прѣдвидъ каквито и да е лични смѣтки, движени единствено отъ страстното желание да направятъ могѫщи и щастливи своитѣ страни, посвѣтяватъ цѣлия си животъ на тая цѣль, може ли да се каже, че такива личности съ душевно спокойствие се подчиняватъ на горното сурово правило? „Тази необходимость, казва Дешанелъ, да жертвуватъ една часть отъ себе си, да извращаватъ своята морална личность, съ цѣль да прокаратъ своитѣ идеи, всѣкога ми се е виждала като едно отъ най-страшнитѣ испитания за политическитѣ мѫже, едно отъ ония испитания, които изискватъ най голѣма морална сила. Въ тая необходимость има нѣщо твърдо, което обезоружава деликатнитѣ умове. Но ония, които не могатъ да прѣнесатъ тия испитания, не сѫ политически мѫже.“

Необходимостьта, за която говори Дешанелъ, се диктува отъ социалнитѣ условия, въ които се борятъ за своето сѫществувание народитѣ. Въ основата на тия условия стои непоколебимо още егоизмътъ. Това е толкова неуспоримо, щото Спенсеръ е казалъ, че основата на патриотизма е егоизма. И нѣма днесъ слѣпъ човѣкъ, който да не знае отъ какъвъ суровъ реализмъ е тая истина и

Digitized by Google

колко още сме далече отъ онова врѣме, когато международнитѣ отношения ще се регулиратъ съгласно принципитѣ на платоновата република. Но нека по тоя поводъ процитираме надълго разсжжденията, толкова краснорѣчиви и толкова назидателни въ много отношения, на горѣспоменатия френски политически мжжъ, единъ отъ най респектиранитѣ въ Франция по своя честенъ характеръ и по своитѣ напрѣдничави взглядове (Полъ Дешанелъ принадлежи къмъ групата на прогресиститѣ въ френската камара.)

Като говори, въ своя магистраленъ етюдъ върху Фридриха Великий и Бисмарка, за врѣмената, когато „най-чиститѣ и най-добродѣтелнитѣ хора, най-человѣколюбивитѣ герои — единъ Катина! — сж прѣкарвали живота си въ развращаване, прѣдателство и потисничество, и всичко това за слава на Бога и царя“, Дешанелъ казва: „Но какво казвамъ? Тия врѣмена толкова ли сж отдалечени, щото да не намираме въ тѣхъ никакво подобие на нашитѣ? Ако сме спечелили въ външна нравственость, сигурни ли сме да сме спечелили много въ основата на душата? Ако ние днесъ се опитваме да прикриваме своитѣ апетити подъ фалшиви претексти, и ако не смѣемъ да бждемъ амбициозни съ открито чело, като Фридриха, нашата ипокризия по-почтена ли е отъ неговия цинизмъ? Съврѣменнитѣ държавни мжже, даже онѣзи, които иматъ сюпремното щастие да управляватъ чрѣзъ убѣждението една свободна страна, изнамѣрили ли сж нови срѣдства за усилването и увеличаването на своитѣ нации? Азъ говорихъ за Кавура, за Бис-

Digitized by Google

марка; нека добавя, че не виждамъ разлика между завладѣтелната политика на стария Римъ и днешната политика на Англия.

„Имаме ли право да вѣрваме, че това състояние на нѣщата, толкова старо колкото свѣтътъ, е на пѫть да се измѣни? Вѣрно ли е, че тия голѣми фигури, които витаятъ надъ старата Европа и които сѫ олицетворявали въ разнитѣ епохи борбитѣ, страданията, надѣждитѣ и илюзиитѣ на бѣдната човѣшка фамилия, сѫ исчезнали въ сѣнката на срѣднитѣ вѣкове, въ крушението на миналото, и че тѣ нѣма вече на що да научатъ младитѣ хора, стремящи се къмъ единъ другъ идеалъ? Уви! географията и историята ни показватъ, напротивъ, съ една страшна очевидность, че, до дѣто Европа живѣе и занимава първо мѣсто въ свѣта, различнитѣ раси, които я населяватъ, ще се борятъ съ сѫщитѣ орѫжия за надмощие или независимость. Пленителнитѣ теории, които Франция би имала честьта да распространи, нѣма да я ползуватъ и всичко кара да се вѣрва, *че френцитѣ, достойни за това име, нѣма да видятъ деня, когато една млада и мощна нация ще се спре, по пѫтя на своето растене, прѣдъ волята на една по-слаба нация и ще се откаже отъ една полезна придобивка отъ уважение къмъ справедливостьта*, или заради нѣкакъвъ международенъ конгресъ, въ който малкитѣ естествено ще бѫдатъ въ по-голѣмо число.

„О великодушна химера на човѣка, който се мѫчи да си прави илюзии за своето минало, за своята вчерашна история, и който мечтае за една развязка несъотвѣтна на неговото происхождение,

Digitized by Google

толкова грубо и скромно! Да не забравяме, че ние сме родени и сме израстнали, въ болки и кръвь, чрѣзъ силата; да не губимъ отъ видъ исходната точка на нашето общество, на всички общества, които си оспорыватъ, заедно съ късоветѣ на старата Европа, мѣстото за слънце, правото си на животъ! Религиитѣ обѣщаваха царството на правдата въ единъ другъ свѣтъ; днесъ человѣкътъ мечтае за свобода, равенство и братство на земята: това е все една и съща мечта, и златниятъ вѣкъ, всѣкога обѣщаванъ, бѣга прѣдъ насъ, като единъ миражъ.

„Може би, въ едно бъдъще състояние на глобуса, когато Европа ще бъде, като Азия, единъ трупъ, плячка на нови раси, когато нашата цивилизация ще бъде на пепель, когато голѣми републики, заобиколени отъ всѣка страна съ морета, като австралийскитѣ съединени щати, ще блѣщятъ на дѣвственитѣ континенти на Тихия Океанъ, може би, тогава ще се осъществи хубавата мечта за миръ и човѣшко братство; може би, „войната като убие войната", борбата за съществувание ще измѣни формата си и ще стане чисто научна, търговска, индустриална. Ония, които работятъ за приготовлението на това бъдъще, когато справедливостьта ще има по-голѣмо участие, вършатъ безсъмнѣнно едно дѣло достойно за всички почитания; но гражданинътъ, който въ наше врѣме носи отговорность за управлението на една държава, ще бъде виновенъ, ако жертвува на тоя идеалъ най-малката часть отъ общия интересъ. Ако той е принуденъ да избира между правото и отечеството,

може ли да жертвува отечеството? Нищо нѣма по-мжчително за единъ голѣмъ умъ отъ това, да стжпче правото; но именно зарадъ това нищо нѣма по-дързостно. Такава е коравата участь на единъ Ришльо, на единъ Фридрихъ: всичко, що тѣ сж загубили отъ точка зрѣние на морала, тѣхното отечество го е спечелило въ слава; колкото повече майсторътъ е уцапалъ ржцѣтѣ си, толкова повече зданието е велико и здраво. Ето защо никога чувството на прѣзрѣние или умраза нѣма да проникне въ душата ни къмъ тия велики работници, които сж създали трайностьта и единството на своитѣ отечества съ цѣната на своето спокойствие, на своя животъ, понѣкога даже на своята морална цѣлость и на своето лично реноме.

„О! да, ние разбираме, че хората биха прѣдпочели прѣдъ тия фигури строги, безспокойни, понѣкога зли и жестоки, любезната физиономия на единъ шефъ на демокрация, като Перикла, или честния, простия и добрия образъ на единъ освободитель и на единъ основатель на републики, като Вашингтона; но какъ! раждатъ ли се хората когато искатъ? Избиратъ ли тѣ минутитѣ за да дойдатъ на свѣта? Много сж рѣдки ония благословени часове, когато каузата на отечеството се слива съ каузата на прогреса и на правдата, когато гражданинътъ, като служи на своето отечество, служи въ сжщото врѣме на цѣлото човѣчество! Трѣбва една усмивка на щастието, за да попадне човѣкъ въ реда на ония рѣдки мждърци, които сж управлявали подобнитѣ си съ идеи" *).

*) „Orateurs et Hommes d'etat," par Paul Dechanel. Отъ тая великолепна книга сме почерпили нѣкои отъ идеитѣ, изложени тукъ.

Digitized by Google

Ония, които се прѣдаватъ на политиката по идеалистическо влѣчение, като си поставятъ за девизъ правдата, хуманностьта, ще потрѣперятъ прѣдъ тия думи, колкото страшни, толкова и вѣрни. Но истинскиятъ държавенъ мжжъ, който дѣйствува по страсть, като има за единственъ девизъ интереситѣ на държавата, нѣма да се стрѣсне отъ горнитѣ грозни истини, ще приеме срѣдствата, които условията на живота му налагатъ, ако ще би съ цѣната на тежки морални испитания, на мжченичество.

II.

Ако държавниятъ мжжъ, достоенъ за това име, се различава отъ платоновия типъ, който има за върховно начало абсолютната правда, и отъ макиaвеловия типъ, който се ржководи единствено отъ страстьта да владѣе хората, чрѣзъ всички неморални срѣдства, той се различава сжществено и отъ ония полу-богове, отъ типа на Бонапарта, които зашемедяватъ свѣта съ блѣсъка на своя гений и довеждатъ, за извѣстно врѣме, славата на своитѣ отечества до недосѣгаема висота. Полу-боговетѣ сж безплодни; тѣ сж като блѣстящи метеори, които излизатъ изъ познатитѣ орбити и не оставятъ слѣдъ себе си, освѣнъ една диря отъ кръвь, трауръ и съсипни. Тѣ дѣйствуватъ съ своитѣ страсти, носени на крилетѣ на своя гений, и мислятъ, прѣди всичко, за себе си. Истинскиятъ държавенъ мжжъ, оня, който върши трайни дѣла, дѣйствува съ своя разумъ и мисли, прѣди всичко, за държавата си. Тиеръ е казалъ за Наполеона, че той прави войната съ своя гений, а политиката съ своитѣ страсти.

Digitized by Google

Фридрихъ, великиятъ пруски краль, е правилъ и едната, и другата съ разума си. Наполеонъ е билъ единъ играчъ, който е правилъ войната отъ любовь къмъ войната; въ очитѣ на прускиятъ краль послѣдната е била единъ инструментъ на политическата идея. Дѣйствията на първия сѫ поразявали повече свѣта; но дѣйствията на втория повече сѫ ползували отечеството му. Наполеонъ е оставилъ едно велико име, но заедно съ това и една държава истощена морално и физически; Фридрихъ е оставилъ една държава пълна съ жизненость.

Истинскиятъ държавенъ мѫжъ се различава отъ полу-боговетѣ отъ рода на Наполеона по това, че, чрѣзъ качествата, които го отличаватъ, — прозорливостьта, умѣреностьта, ловкостьта, разнообразието на способноститѣ, — първиятъ може да бѫде полезенъ на отечеството си въ която епоха и да се роди, при каквито условия и да дѣйствува — въ миръ или въ война, въ единъ вѣкъ на цивилизация или въ варварски врѣмена, у една нация силна или у единъ слабъ народъ, срѣдъ учени, философи и артисти, или въ полетата и между солдатитѣ; а вторитѣ сѫ чудеса, въ баснословнитѣ епопеи на които има цѣлъ редъ условия чужди на гения на героя. За да се испълни чудесната сѫдба на единъ Александръ, на единъ Цезарь, на единъ Бонапартъ, трѣбва едно особно стечение на обстоятелствата, едно особно настроение на духоветѣ. Нищо подобно не е нуждно, за да испълни своята мисия единъ Фридрихъ, единъ Ришльо, единъ Кавуръ. Звѣздата на първитѣ, въ други врѣмена, освѣнъ онѣзи, въ които сѫ се родили, не би могла

Digitized by Google

да блѣсне; за вторитѣ може да се каже, че нѣма епоха въ историята, когато не биха били полезни на страната, за която сж работили.

„О! колко прѣдпочитаме, казва г. Дешанелъ, тия велики разумни хора, които знаятъ да ограничаватъ своето поле на дѣйствие и да оставатъ господари на положенията прѣдварително уредени отъ тѣхъ, които се прѣвиватъ отъ начало прѣдъ хората и нѣщата, за да ги прѣвиятъ послѣ прѣдъ волята си, които се примиряватъ съ своето врѣме, за да го раздвижатъ и ржководятъ послѣ по-добрѣ, които пазятъ онова, което сж зели, защото не зиматъ повече, отколкото могатъ да пазятъ, колко прѣдпочитаме тия умове силни, гъвкави, тънки, единъ Ришльо, единъ Фридрихъ, единъ Кавуръ, отъ полу-боговетѣ, отъ ония фатални и често пжти слѣпи сили, които, чрѣзъ своитѣ буйни скокове и чрѣзъ своитѣ безсмислени авантюри, разстройватъ всичкитѣ пружини на политиката!“

Отъ горното сравнение можемъ да извлѣчемъ една отъ най-характернитѣ чърти на истинския държавенъ мжжъ: тя е, че той се ржководи винаги отъ логиката, отъ здравия разумъ, който, споредъ Босюе, е „господаря на човѣшкия животъ.“ Нѣма ни едно дѣйствие на държавния мжжъ, което да не носи отпечатъка на тая чърта. Отстжпленията, които той прави, смѣлитѣ рѣшения, които зима въ психологическитѣ моменти, гъвкавостьта въ извѣстни обстоятелства, рѣзкостьта и неотстъпчивостьта въ други, — всичко у него се диктува отъ тая суверенна сила: здравия разумъ, туренъ всецѣло въ служба на общия интересъ.

Digitized by Google

По тая чърта държавниятъ мѫжъ се различава отъ тъй наречения „човѣкъ на провидѣнието“, той се явява човѣкъ като насъ, който е достигналъ до своето прѣвъзходство чрѣзъ страстната любовь къмъ отечеството си и чрѣзъ трудолюбието си. Като такъвъ, той не е едно недосѣгаемо сѫщество, прѣдъ което трѣбва да благоговѣемъ, а е единъ моделъ за всички ония, които искатъ да служатъ на своята страна. Примѣрътъ на единъ отъ най-заслужилитѣ на своето отечество държавни мѫже, прускиятъ краль Фридрихъ, е отъ най-поучителнитѣ въ това отношение. Единъ день, когато още е билъ принцъ наслѣдникъ, Волтеръ поискалъ да го поласкае и му писалъ, че той знае по-добрѣ френския езикъ отъ Людовика XIV: „Людовикъ XIV, отговорилъ младия князъ, е билъ единъ великъ краль въ много отношения; азъ не съмъ такъвъ по нищо. Само моето трудолюбие може единъ день да ме направи полезенъ на моето отечество и това е единственната слава, за която мечтая.“ И, наистина, като политически мѫжъ, като воененъ и като писатель, той само чрѣзъ трудолюбието си е успѣлъ полека-полека да се формирува. Въ неговитѣ прѣговори, въ неговитѣ битки, въ неговитѣ съчинения ние слѣдимъ опититѣ му, изучванията му, напрѣдъка му до деня, въ който по всичко той достига до съвършенство. Основатель на новата военна стратегия, той е питаялъ отначало едно вродено отвращение къмъ военното звание: като наслѣдникъ, той се опиталъ да избѣга отъ суровата дисциплина на лагера; той е билъ арестуванъ, като дезертьоръ, изваденъ е билъ прѣдъ единъ воененъ сѫдъ и осѫ-

Digitized by Google

денъ на смърть на осемнайсетгодишна възрасть по заповѣдь на царя, неговиятъ баща, и е избѣгналъ това наказание благодарение на посрѣдничеството на императора. Когато станалъ царь, още въ първия си опитъ той изгубилъ първата битка при Молвицъ и се скрилъ въ една воденица. Трѣбвало е марешалъ Шверенъ, неговиятъ адютантинъ, да прикрие скандала, като е довелъ дезертьора срѣдъ армията му, която е била побѣдила вече безъ него. Такъвъ е билъ неговиятъ дебютъ като пълководецъ. И даже по-късно, когато въ седемгодишната война е стоялъ срѣщу коализираната Европа, съ едно постоянство, съ единъ куражъ и съ една енергия, наистина героически, когато, за да спаси своето отечество, той е развилъ всичкитѣ ресурси на своя удивителенъ умъ, никога го не виждаме да поразява неприятеля, като Наполеона, чрѣзъ обширни геометрически комбинации, съставени прѣдварително въ кабинета му: на самото мѣсто, въ стълкновението съ мжчнотиитѣ, съ саблята въ ржка, той е дирилъ и е намиралъ цѣлесъобразнитѣ мѣрки. „Той е билъ великъ особно въ най-критическитѣ минути“, е казалъ за него Наполеонъ. Стратегията му е пълна съ колебливи пипания; гениалната инспирация нѣма въ нея мѣсто. Той се не е родилъ полководецъ, той е станалъ такъвъ подъ огъня на неприятеля.

Ако искаме още примѣри за формирането на държавния мжжъ, нѣма освѣнъ да изучимъ живота на всички ония обществени дѣйци, които сж оставили безсмъртни имена чрѣзъ полезни и трайни дѣла. Тѣ почти всички сж започнали своята кариера

Digitized by Google

твърдѣ скромно, безъ да поразяватъ свѣта съ нѣкакъвъ блѣсъкъ на ума си, и само благодарение на вродената имъ страсть къмъ служене на обществото, на твърдата имъ воля и на непрѣклонното имъ постоянство, въ школата на живота, — най-назидателната отъ всички, — сж могли да придобиятъ ония качества и знания, които сж имъ дали възможность да играятъ великата си роля и да обезсмъртятъ имената си чрѣзъ велики дѣла. Тия мжже, прочее, не сж нѣкакви чудеса, тѣ сж прости герои на труда и на разума, каквито могатъ да бждатъ всички хора съ здравъ разсждъкъ, стига да гори въ душата имъ животворящия огънь на прѣданностьта къмъ общественитѣ интереси.

Като човѣкъ на хладния разумъ, на практическитѣ цѣли, държавниятъ мжжъ не е доктринеръ, той не скова разума и енергията си въ догмитѣ на това или онова учение за държавния строй, за формата на управлението. Въ своето стремление да направи могжща държавата, на която служи, той се издига надъ всички учения и гледа на тѣхъ само като на по-удобни или по-малко удобни срѣдства за постигане на цѣльта си. Величието на народитѣ не зависи толкова отъ писанитѣ закони, отъ механизма на конституциитѣ, отъ правителственитѣ формули и отъ партийнитѣ програми, колкото отъ политическия умъ на тѣхнитѣ ржководители, отъ твърдостьта на тѣхния характеръ, отъ яснотата и бързината на погледа имъ, отъ способностьта имъ да се самообладаватъ, ла избѣгватъ грѣшкитѣ и да се ползуватъ отъ грѣшкитѣ на другитѣ. Нѣма народъ по-нещастенъ, нѣма народъ повече изложенъ на

Digitized by Google

застой отъ оня, който изнурява всичката си енергия въ борби за тая или оная форма на управление, чието внимание исключително е погълнато отъ желанието да установи тоя или оня механизмъ на вжтрѣшния държавенъ животъ. Тия борби иматъ смисълъ за държавния мжжъ до толкова, до колкото цѣлитѣ, къмъ които се стреми това или онова течение въ обществото, повече отговарятъ на най-висшата цѣль на държавата — усилването на нейното могжщество. Безсъмнѣно е, че за разнитѣ държави не еднакво сж цѣлесъобразни разнитѣ форми на управление, които проповѣдва политическата наука; за едни по-отговаря демократическия строй, за други — конституционно монархическия, за трети чисто монархическия, — споредъ културнитѣ и социални условия, въ които се намиратъ, споредъ умствения уровенъ и темперамента на обществата. Държавниятъ мжжъ не може да нѣма прѣдъ видъ всичко това, той не може да игнорира конституционнитѣ въпроси, т. е. не може да игнорира цѣлесъобразностьта на тая или оная форма на вжтрѣшното управление, както и стремленията на маситѣ за конституционни правдини; но той не може да спре всичкото си внимание исключително върху тия въпроси, неговата роля го издига по-високо отъ тѣхъ и го заставлява да се приспособява къмъ всички режими, да намира у всички възможность и сила за прислѣдване на високитѣ си държавни цѣли. „Единъ добъръ умъ, е казалъ Фридрихъ Великий, се поддава на всички форми; той намира диспозиции за всичко, що иска да прѣдприеме; той е като единъ протей, който мѣни не-

Digitized by Google

прѣкжснато формата си и изглежда дѣйствително като прѣдмета, който иска да прѣдстави“.

Талейранъ, най-великиятъ френски дипломатъ въ края на миналото столѣтие и въ началото на настоящето, е единъ блѣстящъ примѣръ въ това отношение. Макаръ и проникнатъ отъ идеитѣ на революцията, на която е билъ единъ отъ двигателитѣ, той е служилъ на отечеството си подъ Директората, подъ Империята, послѣ подъ монархията, слѣдъ реставрацията, като е поддържалъ, противъ сърдцето си, една политика противна на неговитѣ максими. И въ тая трудна роля той е трѣбвало не само да прави отстжпления отъ своитѣ идеи, но е трѣбвало да прави тежки отстжпки за смѣтка на Франция, съ което си е навлѣкълъ жестоки укори отъ страна на повърхностни политикани. Въ своя съзерцателенъ патриотизмъ той е разбралъ, че, слѣдъ безсмисленитѣ авантюри на Наполеона, които повдигнаха цѣла Европа противъ Франция, които изнуриха тая послѣдната физически и морално, за възстановление на нейното могжщество могло е да се мисли само слѣдъ възстановление довѣрието въ нея на силитѣ, слѣдъ изгонване у тѣхъ страхътъ отъ нейната агресивность, — първи стжпки, които той е считалъ толкова необходими и налѣжащи, щото въ вѣнския конгресъ не е се побоялъ да се съгласи за отстжпката на Белгия и на лѣвия рейнски брѣгъ. Съ такива тежки отстжпки той е искалъ да постигне онова, което е наричалъ „всеобща реставрация“, т. е. възстановлението между Франция и другитѣ сили ония нормални отношения, които, като исключватъ всѣкакво недовѣрие къмъ нея, ѝ

Digitized by Google

даватъ възможность да се яви въ европейския концертъ съ по-смѣлъ видъ и да започне съ по-голѣма сигурность дѣлото на своето привдигане.

Тоя поразителенъ примѣръ ни раскрива още една отъ грапавитѣ страни въ ролята на държавния мѫжъ. Той ни показва, че тоя послѣдния, при най-благородната амбиция и при най-голѣмия куражъ, често пѫти е осѫденъ не само да не постигне своя идеалъ, но да се отдалечава отъ него, да измѣнява направлението си, да губи врѣмето си въ врѣменни задачи, да се изнурява въ посрѣдствени дѣла, стоящи по-долу отъ неговия идеалъ и гений; или да стои неподвиженъ, спрѣнъ отъ нѣкой врѣмененъ аксидентъ; или пъкъ, — което е още по-страшно,—да се връща назадъ, увлѣченъ отъ нѣкое плискане на течението. И всичко това той прави съзнателно, подъ диктовката на хладния разсѫдъкъ.

Като философътъ, държавниятъ мѫжъ мечтае за единъ идеалъ, но, когато първиятъ остава студенъ зритель отъ върховетѣ на интелектуалния егоизмъ, послѣдниятъ слиза на арената на живота и се прѣдава на практически дѣла. Тамъ той не може да се рѫководи отъ това или онова морално прѣдубѣждение, а отъ непосрѣдственото наблюдение на дѣйствителностьта. Маркъ Аврелий, най-философътъ и най-человѣкътъ отъ князетѣ, е казалъ: „Нещастни сѫ ония политици, които искатъ да рѫководятъ сѫдбинитѣ на народитѣ споредъ философскитѣ максими! Дѣтински сънища! Човѣче, какво можешъ да направишъ?—Онова, което изисква настоящата минута. Не се надѣвай, че нѣкога ще сѫществува една платонова република!“ Нека я

Digitized by Google

четемъ, казва г. Дешанелъ, тая *Република* на божествения елинъ, — ние ще намираме винаги въ нея нѣжни удоволствия, — но нека си кажемъ, че ние никога нѣма да бѫдемъ нейни министри! Нека охкаме върху мизериитѣ на човѣка, върху варварщината на „вѣковетѣ на свѣтлината“; нека мечтаемъ за едно бѫдѫще на миръ и любовь за нашитѣ наслѣдници; но, ако искаме да излѣземъ отъ нашето философско уединение и да поддържимъ, прѣзъ вѣковетѣ, традициитѣ на нашитѣ бащи, о! тогава нека си спомнимъ за Ришльо, за Лувоа, за Фридриха; като тия груби атлети, нека не излизаме на арената, освѣнъ опасани съ желѣза, ако не искаме да загинемъ мизерно, ние и нашитѣ идеали!“

III.

Мислитѣ, които до тукъ исказахме, — и ние трѣбва да признаемъ, че съ тѣхъ далеко не се исчерпва всичко, що може да се каже по тоя обширенъ и деликатенъ прѣдметъ, — се обусловватъ по единъ категорически начинъ отъ двѣ основни черти на държавния мѫжъ: едната, за която говорихме, е страстьта къмъ общественото благо, неутолимото ламтене къмъ усилване могѫществото на държавата; другата е постоянството въ прислѣдването на тая цѣль и послѣдователностьта въ плановетѣ и срѣдствата за нейното постигане. Безъ тия двѣ черти, всички други — прозорливостьта, ловкостьта, гъвкавостьта, издържливостьта въ борбитѣ, житейската опитность, знанията, — се обръщатъ въ отрицателни качества, толкозъ по-зловрѣдни въ

Digitized by Google

общественитѣ борби, колкото повече ги обладава обществениятъ дѣецъ.

Едни отъ най-страшнитѣ бичове за обществата сж ония държавни мжже, които, като служатъ не на държавнитѣ, а на партийнитѣ или егоистичнитѣ интереси, като се движатъ не отъ благородната страсть къмъ общественото благо, а отъ личнитѣ амбиции, отъ дребпавитѣ и низки побуждения на властолюбието, като иматъ за кумиръ не държавата, а своитѣ личности, блѣщятъ, при това, съ разнообразнитѣ дарби на ума. Колкото повече сж испечени въ „искуството да се приспособляватъ къмъ обстоятелствата", колкото повече сж еластични понятията имъ за държавния моралъ, колкото повече сж гъвкави и поддатливи, колкото повече умътъ имъ прилича на фридриховия протей, колкото по-добрѣ познаватъ психологията на человѣцитѣ и маситѣ и знаятъ да ги движатъ, т. е. колкото по-съвършено владѣятъ всички ония морални оржжия, които сж неизбѣжни въ политиката, въ тежкото поприще на ржководепе сждбинитѣ на народитѣ, толкова тия „държавни мжже" сж повече фатални за държавитѣ, на които сж се натрапили за ржководители.

Тжжното зрѣлище на ония безпринципни политически борби, — толкозъ по-ожесточени, колкото сж по-безпринципни, — които сж довели до истощение много съврѣменни държави и въ които държавния интересъ, турянъ на разнитѣ знамена само за прикритие на истинскитѣ стремления на носителитѣ имъ, не испъква никога, не вижда своето

Digitized by Google

тържество въ нищо, се длъжи на тая пародия на държавници, на тия търгаши съ политиката, съ принципитѣ и идеитѣ. Една отъ най-опаснитѣ язви на съврѣменнитѣ общества, които се управляватъ демократически, въ които народниятъ суверенитетъ е провъзгласенъ за господарь на сѫдбинитѣ имъ, сѫ политическитѣ борби отъ тоя родъ, борбитѣ на политически търгаши, които обладаватъ достатъчно талантъ, за да отождествяватъ своя егоизмъ съ държавния интересъ. За тѣхъ могатъ да се кажатъ силнитѣ, но вѣрни думи на Бертелеми-Сентъ-Илеръ: „това е талантътъ, приложенъ въ злодѣйството."

Като излагатъ на погибель интереситѣ на държавата, като оставятъ въ забвение нейнитѣ задачи, тия държавни мѫже, чрѣзъ низкитѣ срѣдства, съ които си служатъ въ егоистичнитѣ си борби — лъжата, клеветата, демагогството, оскверненнето на държавнитѣ институти, поруганието на общественитѣ добродѣтели, на всички дѣйци съ самостоятеленъ умъ и характеръ, когато непринадлѣжатъ на тѣхния лагеръ, — разрушаватъ основитѣ и на държавния строй, и на обществото: — добритѣ нрави, чувството на лоайалность, чувството на достолѣпие, чувството на правда, търпимостьта, уважението на таланта, на характера, на знанията. Плодътъ на тѣхната дѣятелность, на тѣхнитѣ борби, е раздухването на най-низкитѣ човѣшки страсти — злобата, завистьта, фанатизма. Истинскитѣ държавни мѫже се покланятъ прѣдъ успѣха на своитѣ противници, когато въ него виждатъ успѣха на държавата; егоиститѣ-държавници, търгашитѣ въ политиката страдатъ отъ подобенъ успѣхъ на противницитѣ

Digitized by Google

си. Първитѣ уважаватъ таланта, когато той служи на едно искренно убѣждение, макаръ противно на тѣхното; вторитѣ сж бѣсни отъ озлобление, когато иматъ срѣщу себе си талантливи противници, и правятъ отъ тѣхъ прицѣлна точка на най-злобнитѣ си нападения. За тия послѣднитѣ е чуждо онова благородно чувство, което е накарало английския държавникъ Роберцъ Пеелъ да каже за своя противникъ лордъ Палмерстонъ: „Ние го оборваме, но ние се гордѣемъ съ него.“

Нѣма нищо по-лесно обяснимо отъ тая противоположность въ поведението на истинския държавенъ мжжъ и на неговия изродъ въ лицето на политическитѣ шарлатани. Щомъ въ своята дѣятелность първиятъ има прѣдвидъ само общественото благо, щомъ, както казва г. Дешанелъ, той има „за единственъ принципъ, за единствена вѣра, за единствена религия: интересътъ на държавата“, той не може да се обладава отъ друго чувство, освѣнъ отъ чувството на радость и гордость, прѣдъ тържеството на тая религия, който и да бжде неговия виновникъ, и не може да се не отнася съ почить къмъ всички ония дѣятели, които съ искренность се стремятъ къмъ сжщата цѣль, макаръ по други пжтища. А егоиститѣ, користолюбцитѣ въ политиката, които не трѣбва да се наричатъ държавни мжже, а държавни злодѣи, се радватъ само на собственитѣ си успѣхи, тѣ съ зависть и злоба гледатъ на всѣки другъ успѣхъ, тѣ тържествуватъ прѣдъ неуспѣха на другитѣ, даже когато тоя неуспѣхъ въвлича въ гибель държавата.

Digitized by Google

Има едно непогрѣшимо правило, по което винаги можемъ да отличимъ истинския държавникъ отъ псевдо-държавника: то се заключава въ приемитѣ на единия и другия въ вжтрѣшнитѣ политически борби, въ тѣхното отнасяне къмъ установенитѣ държавни наредби, въ тѣхния политически моралъ, колкото се отнася до вжтрѣшния животъ на държавата. Ако въ отношенията на тая послѣдната съ външния свѣтъ, по външната ѝ политика, първиятъ има за единствено правило, за единствено начало държавния интересъ и въ негово име прави отстжпления отъ прѣдписанията на строгия моралъ, отъ хуманитарнитѣ чувства, като се рѣшава, за неговата защита, да прибѣгне до всички срѣдства, съ които могатъ да си послужатъ враговетѣ на държавата, то въ вжтрѣшния ѝ животъ той вижда тоя интересъ въ солидната ѝ наредба, въ доброто ѝ управление, въ щастието на гражданитѣ, и има за правило, за начало справедливостьта и добродѣтельта, тия основи на всѣко човѣшко общество. Една държава, въ която правдата и законностьта сж потжпкани, въ която добродѣтельта, и въ частния, и въ обществения животъ, е задушена отъ пороцитѣ, въ която талантътъ и знанията сж прѣнебрѣгнати, а прѣдимство се дава на посрѣдственостьта и шарлатанството, въ която злодѣянията отъ всѣкакъвъ видъ се радватъ на най-широка безнаказаность, даже печелятъ на авторитѣ имъ титли за най-високи обществени длъжности, такава една държава не само не може да има мощь, за да прислѣдва каквито и да било задачи, но е осждена на сигурно погинване. Подобна дър-

Digitized by Google

жава може да се сравни съ единъ разнебитенъ корабъ, всичкитѣ части на който сѫ прогнили: какъ може такъвъ корабъ да устои на буритѣ въ океана на живота и да излѣзе на желания брѣгъ? Държавниятъ мѫжъ, чиято мисия е да създава могѫществото на държавата, на която служи, не губи никога отъ видъ горнитѣ вѣчни и неуспорими истини, и счита добрата държавна уредба за първа задача на своята дѣятелность. А въ какво състои добрата държавна уредба? — Въ мѫдритѣ закони и въ тѣхното почитане отъ страна на всички членове на обществото, отъ най-простия до най-високопоставения. „Цѣльта на държавния мѫжъ, казва Бартелеми Сентъ-Илеръ, е да създава, до колкото зависи отъ него, съвършени граждани. Добродѣтелитѣ, които той има длъжность да имъ вдѫхне чрѣзъ своя собственъ примѣръ и чрѣзъ своитѣ съвѣти, сѫ правдата и умѣреностьта. Политическиятъ мѫжъ, който не знае да си избере за съвѣтници и за вѣрни другари истината и правдата, е за окайване. Той не вижда, че компрометира въ сѫщото врѣме и интереситѣ на държавата, и своитѣ собствени интереси. Той е единъ софистъ, изложенъ на всичкитѣ случайности, на всичкитѣ низости на лъжата, на необузданостьта на страститѣ, на опасноститѣ отъ публичното благоволение“ *).

Републиката на Платона, колкото и химерична да е, е принела една велика заслуга на политическата наука, като е провъзгласила сюблимната истина, че

*) Politique d'Aristote, traduite en français par J. Barthelémy-Saint-Hilaire, préface.

Digitized by Google

една държава, каквато и политическа форма да има, не може нито да прѣуспѣва, нито да сѫществува, ако правдата и добродѣтельта не сѫ ркководящи начала на нейния животъ. Цѣлата политическа история не е освѣнъ едно блѣскаво потвърждение на тая истина. Могѫществото на всички велики държави, като Римската, Византийската, се длъжи на разцвѣта у тѣхъ на граждански добродѣтели, а падането имъ е слѣдствие на пороцитѣ, породени и въ най-виснитѣ класи отъ излишествата и раскоша. И днесъ, макаръ учението на великия елинъ да докарва усмивка на устнитѣ на много държавници, това учение, съдържаще се въ горѣказаната проста истина, намира своето блѣскаво потвърждение въ живота на съврѣменнитѣ държави, и се налага, като едно спасително рѫководство, на всички държавни мѫже, които съ прѣданность служатъ на своитѣ страни. Най-жизнеспособнитѣ и най-могѫщитѣ отъ съврѣменнитѣ държави не сѫ ли ония, които, по своя вѫтрѣшенъ животъ, най-много се доближаватъ до платоновата република? Англия, която безспорно е най-могѫщата държава днесъ, не е ли страната, дѣто законностьта е станала единъ култъ, дѣто добродѣтелитѣ най-много се почитатъ, макаръ въ отношенията си съ външния свѣтъ тая държава да е най-коварната и най-безсърдечната отъ всички? Ония съврѣменни държави, които се стремятъ къмъ величие и се рѫководятъ отъ мѫдри държавни мѫже, сѫ разбрали, че трѣбва, прѣди всичко, да укрепнатъ вѫтрѣшно чрѣзъ моралното си усъвършенствуване.

Digitized by Google

Псевдо-държавникътъ игнорира тия свѣтли истини. Като се стреми къмъ егоистически цѣли, той не само не се грижи за опазването ония начала, на които почива вѫтрѣшната сила на държавата, но, въспиранъ отъ тѣхъ, той ги погазва и си служи съ всички срѣдства, които могатъ да осигурятъ успѣха му. За него добритѣ обществени нрави, чувството на правда, законностьта, гражданскитѣ добродѣтели се явяватъ въ повечето случаи прѣчки на домогванията му. И той разрушава тия прѣчки: деморализира, раздухва низкитѣ страсти, учи на буйства, на насилия, на незачитане закони, власти и всичко, на което почива държавата и обществото. За него има само едно прѣстѫпление: то е грѣшката, която може да осуети успѣха му. Като Макиавела, той казва: „Това е повече отъ едно прѣстѫпление, това е една грѣшка“.

Съ това съпоставяне, физиономията на истинския държавенъ мѫжъ испъква още по-релефно. Тая физиономия е до трогателность симпатична. Тя прѣдставлява едно чудно съчетание на разнообразни чърти. Въ нея виждаме дълбочината на философа, ентусиазма на идеалиста, съобразителностьта на практическия човѣкъ, хладнокръвието и положителностьта на учения, издръжливостьта и ловкостьта на бореца, моралната мощь и вѣрата на мѫченика. Само благодарение на тия качества, хармонично съчетани, държавниятъ мѫжъ може да прислѣдва съ успѣхъ своя идеалъ посрѣдъ безбройнитѣ трудности на своето поприще — сложностьта на общественитѣ явления, извънредното разнообразие и неуловимостьта на факторитѣ, подъ дѣйствието на

Digitized by Google

които се развиватъ, невѣжеството и прѣдразсждъцитѣ на маситѣ, страститѣ на човѣцитѣ. Такива личности, олицетворение на ония нравствени начала у човѣка, които съставляватъ неговата гордость — разумътъ, волята, добродѣтельта — сж създателитѣ на велики държави и двигателитѣ на прогреса.

15/I 1901.

Digitized by Google

Нашитѣ задачи.

„За държавитѣ, както и за отдѣлнитѣ личности, дѣйствителното богатство състои не въ придобиването на нови владения, а въ даването стойность на ония, които притѣжаватъ“.

Талейранъ.

I.

Една държава или трѣбва да има задачи, ясно поставени, които да прислѣдва неуклонно съ всички сили, или ще загине и ще стане плячка на другитѣ, — на ония, които ще я срѣщнатъ въ пѫтя на своето развитие. Това е единъ неумолимъ законъ, особно за малкитѣ държави, на които безнаказано не сѫ позволени авантюритѣ, лутанията безъ посока, безъ прѣдварително и строго начъртанъ планъ.

Какви трѣбва да бѫдатъ задачитѣ на нашата държава? Тоя въпросъ ние си задаваме не за да

Digitized by Google

то рѣшимъ, — не е за слабитѣ ни сили такава една работа, — а за да го повдигнемъ и да искажемъ по него нѣкои сѫждения.

Когато мислимъ върху тоя голѣмъ въпросъ, принудени сме, прѣди всичко, да се запитаме: каква е била рѫководящата нишка въ досегашния ни политически животъ, на какви вѣтрове държавнитѣ ни мѫже сѫ гледали да обръщатъ платната на държавния корабъ? И при това питане веднага прѣдъ очитѣ ни испъква едно неотрадно зрѣлище —цѣлъ единъ хаосъ отъ неразбории, отъ слѣпота, отъ несъстоятелность. Въ тоя хаосъ днесъ всички, безъ противорѣчие отъ никоя страна, виждаме ясно само едно: разорението на държавата, дискредитирането на всичкитѣ ѝ институти.

Нека имаме куражъ да се вгледаме въ това положение.

Испъкнала на сцената на политическия животъ най-късно отъ всички балкански държави, поставена въ най-благоприятни условия за процъвтяване, окрѫжена отъ съсѣди истощени, негодни за културни задачи, България бѣше, въ първитѣ години на своето сѫществувание като политическа единица, най-надѣждния елементъ на истокъ, на който гледаха едни съ радость, други съ зависть. Днесъ, едва слѣдъ двайсеть и три годишно сѫществувание, тя, въ много отношения, е испаднала до уровена на своитѣ нещастни съсѣди и на нея гледатъ едни съ ехидна радость, други съ тѫга и разочарование. Но най-страшното е, че тя самà вече не гледа на себе си съ оная вѣра, която прѣди нѣколко десетки години крепеше духа ѝ и

въспламеняваше ентусиазма ѝ. Силна чрѣзъ едно население трудолюбиво, пестеливо и до висша степень издържливо, широко облагодѣтелствувана отъ природата, тя днесъ, намѣсто да бжде прѣдметъ на облажаване, е въ уплаха за утрѣшния день и испитва трѣвълненията на погибающия. Всичкитѣ блѣнове, всичкитѣ ламтежи къмъ културни цѣли, къмъ идеали, отъ които може да се вълнува единъ народъ чувствующъ нравствена и физическа мощь въ себе си, като че ли сж отстжпили прѣдъ една само грижа, всеобща, обладающа обществото отъ най-долнитѣ до най-виситѣ му слоеве: грижата за прѣхрана, за хлѣбъ. Нѣма никакъ да прѣувеличимъ, ако кажемъ, че днесъ въ цѣлото българско общество, и въ масата му, и въ интелигенцията му, рѣдки сж случаитѣ на хора, които да се не смущаватъ, подъ съзнанието на всеобщото безсилие, за утрѣшния си день.

Основната причина на това всеобщо безсилие е, безсъмнѣно, економическа изосталость на нашата страна. Когато тя биде извадена отъ робство, сжществуваха два главни источника, два економически фактори, на които трѣбваше да расчита и новия, съ увеличени нужди, животъ на обществото, и държавата съ цѣлия свой сложенъ механизмъ отъ институти: земледѣлието, съ което се занимаваше грамадната часть отъ населението, и занаятитѣ. И двата тия источника бѣха изложени на опасни удари. Повечето отъ занаятитѣ, по силата на неумолимитѣ закони на економическата еволюция, трѣбваше да пропаднатъ прѣдъ конкуренцията на европейската индустрия; а земледѣлието, вършено по-

Digitized by Google

най-примитивенъ и нерационаленъ начинъ, не можеше да се не подрива постѫпенно съ прогреса на научното обработване земята въ напрѣдналитѣ страни и съ свързването на дѣвствени до скоро земи съ всемирнитѣ пазарища.

Нийдѣ така ясно не испъква хаосътъ на нашия досегашенъ държавенъ животъ, нийдѣ така ясно се не вижда отсѫтствието на всѣкаква рѫководяща идея, на всѣкакви държавни задачи, отколкото при размишленията върху поминъчнитѣ ни въпроси, най-важнитѣ въ днешно врѣме на ожесточена борба за сѫществувание между народитѣ. И, наистина, какво е направила държавата при явната опасность, на която сѫ били изложени двата горѣпоменати източници на животъ и за нея, и за населението? И въобще имали ли сме до сега каквато и да е економическа политика? Нашитѣ държавни мѫже изнесли ли сѫ поне една ясна идея за онова, което трѣбва да прави държавата, въ крѫга на своитѣ длъжности и на своята възможность, било за да се подкрѣпятъ сѫществующитѣ економически фактори, било за да се създадатъ нови *)? Ние не искаме да влизаме тукъ въ тънко изучване на миналото; нашата цѣль е поскромна, тя е да констатираме положението, въ което се намираме въ економическо отношение, и, чрѣзъ това, да покажемъ, че по най-важния въ-

*) Едва въ послѣдно врѣме въ срѣдата на економическото дружество въ София, по потика на нѣколко млади наши економисти, се повдигна тоя най-жизненъ отъ всичкитѣ ни държавни въпроси. Ние съ радость гледаме на това явление, което считаме като симптомъ на едно сериозно замисляване върху нашето бѫдѫще.

просъ и за народа, и за държавата, — въпросътъ за поминъка, — ние сме вървѣли до сега безъ никаква ясна мисъль, безъ да имаме прѣдъ очитѣ си една опрѣдѣлена задача. А това положение, което може да констатира и послѣдния профанъ по економическитѣ въпроси, е слѣдното: отъ една страна, по-голѣмата часть отъ занаятитѣ съвършено пропаднали, другата часть сѫществующи отъ нѣмай-кадѣ, и, отъ друга страна, земледѣлието, почти така примитивно, както го завари освобождението, истощено и едва задоволяюще най-първитѣ потрѣби на ония, които се занимаватъ съ него. На срѣща това почти нищо ново не е създадено, или малкото, което е създадено въ областьта на индустрията, съ мѫка се държи на краката си. Ето върху какви руини, върху какви мършави източници се базира днесъ живота и на обществото, и на държавата. И растящитѣ и усложняющи се нужди на обществото, и съразмѣрно увеличающитѣ се нужди на държавата, и въвеждането на културнитѣ прѣобрѣтения въ областьта на науката и на държавното благоустройство, и поддържането на националното ни дѣло задъ прѣдѣлитѣ на княжеството, и апетититѣ на зараждающата се „висша“ класа, и нуждата за конфортъ и истънченъ животъ на интелигенцията, — всичко очаква отъ тия мършави и все повече мършавеющи източници!

Но не само въ пасивность се изразява хаосътъ, срѣдъ който е текълъ досегашния ни държавенъ животъ; той се изразява и въ всичкитѣ ни държавни актове, както въ областьта на финансово-

Digitized by Google

економическитѣ въпроси, така и въ областитѣ на вжтрѣшното управление и на външнитѣ ни отношения.

Ако не направихме нищо, за да спремъ разорението на двата економически фактори, върху които почива цѣлия държавенъ животъ, или тамъ, дѣто това разорение бѣше неминуемо, по силата на економическата еволюция, да приготвимъ почва за развитие на новитѣ економически фактори, които се явяватъ като резултатъ на тая еволюция, и безъ които оставатъ само едни руини; ако въ това отношение никаква мисъль даже не се вижда да се е мжчила да си пробие пжть, то доста много безумия успѣхме да направимъ, благодарение все на хаоса на политическия ни животъ, на отсжтствието на единъ ясенъ погледъ върху бждещето на държавата, безумия, резултатитѣ на които легнаха като желѣзна преса върху истощенитѣ ни економически сили. Ние правихме желѣзници, заеми, но резултатътъ намѣсто да бжде оня, който съ тия срѣдства постигатъ другадѣ, излѣзе съвсѣмъ обратенъ: другадѣ, дѣто дѣйствуватъ съ умъ, дѣто една държавническа мисъль ржководи всѣко обществено начинание, заемитѣ служатъ за усилване могжществото на държавата, за създаване нови източници на животъ; у насъ тѣ послужиха за разорение на финанситѣ, за покрусване на цѣлия държавенъ организмъ. Желѣзницитѣ и другитѣ държавни постройки, които направихме-недоправихме съ тия заеми и които бѣха тѣхното оправдание, не послужиха за неутрализиране тѣхния ефектъ върху бюджета и, косвено, върху економическата сила на

Digitized by Google

страната, сигурно, защото и тукъ сме дѣйствували безумно, слѣпо, безъ да сме се ръководили отъ единъ държавенъ планъ.

По вѫтрѣшното ни управление, по въпроситѣ за начина на ползуване съ политическитѣ ни свободи, за укрепването на конституционния режимъ, чрѣзъ създаване на сериозни и полезотворни институти, за гарантирането редътъ и законностьта, тия първи условия на всѣки общественъ напрѣдъкъ, за просвѣщението на народа чрѣзъ една образователна система, която, като разширява умствения му кръгозоръ, чрѣзъ пръскане на широки познания, да има, обаче, прѣдвидъ неговитѣ нужди и условията, въ които е поставенъ да се бори за своето сѫществувание, — по всички тия въпроси нашата несъстоятелность, нашето безсъзнание, отсѫтствието на всѣкаква ръководяща мисъль сѫ толкова очевидни и така всеобщо признати днесъ, щото съ нѣколко общи думи можемъ да ги очертаемъ. Ние си изработихме една конституция, въ основата на която легна принципа на най-широкото народовластие, на народния суверенитетъ. Тоя принципъ, тържествующъ повече или по-малко съзнателно въ първитѣ години, днесъ е почти една фикция. Най-слабото посѣгателство върху него отъ страна на една дързка рѫка го поваля. Причината на това е, първо, отсѫтствието на гаранции за неговата стабилность въ самата конституция, и, второ, испорчването, чрѣзъ дребнави и кални борби, на почвата, отъ която той може да черпи истинската своя мощь — общественитѣ нрави. А щомъ принципа на народовластието е сринатъ, лесно е да

Digitized by Google

разберемъ каква може да бѫде участьта на всички държавни институти, които сѫ поставени подъ неговия контролъ. Народно прѣдставителство, администрация, правосѫдие, общинско самоуправление, — всичко е изложено на произвола, на партизанскитѣ страсти. Така щото тая държава само името носи на държава; въ нея нѣма сериозни и трайни гаранции даже за онова примордиално благо, което съставлява la raison d'être на човѣшкитѣ общества — личната безопасность въ широкъ смисълъ на думата.

Сѫщото доказателство за несъстоятелностьта и слѣпотата на нашия държавенъ животъ можемъ да почерпимъ и отъ състоянието на отношенията ни съ външния свѣтъ, отношения, които мѫдрото държавничество иска да се регулиратъ отъ стремлението, първо, да се повдигне престижа на държавата въ очитѣ на всички, и приятели и неприятели, чрѣзъ една политика сериозна, съзнателна и постоянна, и, второ, да се осигури на държавата поддържката на ония сили, интереситѣ на които не сѫ несъвмѣстими съ нейнитѣ. Поставени отъ събитията прѣди двайсеть и три години въ една позиция, колкото ясна, толкова и изгодна, окрѫжени отъ симпатиитѣ, може да се каже, на цѣлъ свѣтъ, ние, слѣдъ редъ авантюри, слѣдъ хвърлянето ни, съ еднаква слѣпота, ту въ една, ту въ друга крайность, слѣдъ едно смѣшно дипломатствуване за цѣли неясни или отъ най-дребнавъ характеръ, сме прѣдметъ днесъ на всеобщо недовѣрие и даже на всеобщо недоумѣние относително способностьта ни да живѣемъ самостоятеленъ животъ. Това

Digitized by Google

положение, при необходимостьта отъ чужда поддържка, въ която сме се поставили по много въпроси, е една отъ най-черните точки въ грозната картина, която рисуваме.

Ние само скицирахме тая картина. Тя ще излѣзе много по-грозна, ако се прѣдстави въ всичката ѝ пълнота. Ако освѣтлимъ въ нея всичкитѣ уродливости на нашия общественъ животъ, ако направимъ да испъкнатъ политическитѣ нрави, до които доживѣхме, пошлостьта на характеритѣ и душевната мизерия, които всѣкой день въ хиляди факти се проявляватъ, ще трѣбва да паднемъ въ отчаяние за бѫдѫщето на тоя народъ.

Но нека видимъ не сѫществуватъ ли елементи за една държавна политика, която да ни извади отъ това положение: да спре процеса на падането ни и да възобнови силитѣ ни за единъ подемъ.

II.

При положението, економическо и политическо, на нашата държава, което въ твърдѣ общи чърти нарисувахме, всѣкой ще се съгласи, че ние не можемъ съ трезвенъ умъ да мечтаемъ за постигането на никакви идеали. Една държава, която съ мѫка влачи своето сѫществувание и едва намира срѣдства за удовлетворение на своитѣ първи потрѣби, въ която нѣма редъ и стабилность и всичко е изложено на произвола и случайностьта, населението на която тъне въ мизерия, економическа и морална, прилича на единъ растроенъ корабъ, съ който не може да се иде далече прѣзъ буритѣ на живота. Трѣбва единъ пѫть за всѣкога да се помиримъ

Digitized by Google

съ тая истина. Трѣбва да си кажемъ, че тъй, както сме днесъ, ние не можемъ постигна никакви национални задачи, и че, колкото повече се напъваме къмъ това, безъ да обръщаме внимание на язвитѣ, които ни покриватъ, толкозъ повече ще се сгрухваме и толкозъ по-некадърни ще станемъ да го постигнемъ. Това съзнание ще ни отвори очитѣ върху първата задача, която ни прѣдстои и за прислѣдването на която трѣбва да употрѣбимъ всичката си енергия и всичкото си внимание, ако сме народъ, който мисли за бѫдѫщето, а тая задача е — да се устроимъ, да направимъ, споредъ мѫдритѣ думи на най-прозорливия отъ дипломатитѣ въ началото на истеклото столѣтие, които туряме като мото прѣдъ тия редове, щото държавата ни да струва сама по себе си и да стане единъ мощенъ, съ вѫтрѣшна, интренсевна стойность, организмъ.

Станала е банална отъ повторение истината, че нашия държавенъ животъ се развива злѣ, че злѣ се управляваме, че отъ година на година испадаме въ по-голѣма политическа, економическа и нравствена мизерия, и че сѫ необходими реформи, имѣющи за цѣль да се създаде едно сериозно конституционно управление, благотворното влияние на което да се отрази върху културното повдигане на страната; но какви трѣбва да бѫдатъ тия реформи, какво трѣбва да направимъ, за да гарантираме най-първото условие за правилното развитие на всѣка държава — редътъ — това още не е изяснено. Мѣркитѣ, които до сега сѫ били зимани или прѣпорѫчвани, носятъ повече повърхностенъ характеръ; тѣ засѣгатъ повече лошитѣ плодове, отколкото корена, който имъ дава сѫществувание.

Digitized by Google

Причината на това е, че, било по несхващане, било по отсѫтствие на куражъ, ние не сме дирили източника на злото дълбоко, тамъ, дѣто той лежи. Всички сме съгласни, че конституцията ни е останала мъртва книга, че въ течение на двайсеть и три години откато се управляваме по нея, тя е била нарушавана, кога прикрито, кога нагло, въ всичкитѣ ѝ по-важни постановления, че законодателството е било несериозно, че управлението е било почти винаги безпринципно и рѫководено отъ страсти, че партиитѣ ни сѫ инструментъ за удовлетворяване лични амбиции и интереси, а не за прокарване държавни идеи. Всичко това днесъ се не отрича и отъ най-фанатизиранитѣ партизани, а въ масата на народа понятието, че управлението трѣбва да служи на партията, на приятелитѣ, на „нашитѣ“, е така дълбоко проникнало и е станало толкова естествено нѣщо, щото всѣка противна на това понятие практика възбужда буря отъ негодувание въ срѣдата на правителственитѣ привърженици и онова министерство, което се опитва да усвои тая практика, веднага се вижда изоставено даже отъ партията, на която се облѣга. Но защо е така? Само на лошата воля на хората и на неподготвеностьта на народа къмъ самоуправление ли трѣбва да го отдадемъ?

Безспорно е, че нашиятъ народъ не е приготвенъ да може да се издигне на висотата на разбирането всичкитѣ сложни политически въпроси, които повдига неговия свободенъ животъ; безспорно е така сѫщо, че нашитѣ политически мѫже сѫ показали твърдѣ малко добра воля и умѣние, за да

Digitized by Google

дадатъ на държавния ни животъ едно направление съгласно съ духа на конституцията. Но, ако вникнемъ внимателно и съ спокоенъ разсждъкъ въ механизма на управлението, опрѣдѣленъ отъ конституцията, въ системата на нашия конституционизмъ, ще се убѣдимъ, че, и при по-голѣма подготовка на народа, и при по-добра воля у политическитѣ ни мжже, нашия политически животъ не можеше да се развива въ много по-различенъ видъ отъ тоя, въ който до сега се е развивалъ.

Прѣди всичко, нека отбѣлѣжимъ странния и безспоренъ фахтъ, че, при системата на нашия конституционизмъ, голѣма часть отъ интелигенцията, отъ солиднитѣ елементи, било по формално лишение отъ право, било по отвращение отъ борбитѣ на нашитѣ партии, не зима прѣмо участие въ ржководене сждбинитѣ на народа. Цѣли съсловия отъ людье компетентни по разнитѣ отрасли на знанията,—учители, сждии, военни и духовни лица, — нѣматъ достжпъ до Народното Събрание. Сума просвѣтени синове на тая страна, — писатели, търговци, индустриалци, бивши магистрати, — защото не обладаватъ искуството да станатъ депутати, сжщо нѣматъ тоя достжпъ. Всички тия хора, които могатъ до обичатъ отечеството си и съ свѣтлинитѣ си да му бждатъ полезни, оставатъ едни прости зрители, а държавата се ржководи отъ политическитѣ кондотиери, отъ ловкитѣ ония майстори въ партизанството и въ словоизлиянието, които съумяватъ да експлоатиратъ наивностьта и невѣжеството на масата отъ избирателитѣ и да събиратъ гласоветѣ имъ, и които, въ повечето случаи, освѣнъ

Digitized by Google

тая способность, не обладаватъ ни нуждниті знания, ни широкогледие, ни спокоенъ разсѫдъкъ, за да се справятъ съ важниті длъжности, които прѣдставителския мандатъ налага.

Самиятъ тоя фактъ хвърля достатъчно свѣтлина върху болния вървежъ на държавниті ни работи. Какъ искате да напрѣдва една страна, въ която не зима участие въ управлението голѣма часть отъ интелигенцията, отъ просвѣтениті и спокойни умове?

А обяснението на тоя фактъ се намира въ принципа, на който почива нащето управление. Ние отидохме противъ основниті правила на политическата наука, противъ мѫдриті съвѣти на най-великиті нейни прѣдставители, отъ Аристотела насамъ, и противъ убѣдителната практика на всички народи отъ най-стариті врѣмена до днесъ, като поставихме народния суверенитетъ на единъ кракъ, въ рѫцѣті на една камара, самà дѣецъ и самà сѫдия на своиті дѣйствия. При тая система ние нѣмаме никаква гаранция противъ увлѣченията и грѣшкиті на камарата, плодъ на борби, въ които най-голѣмъ двигатель сѫ страститі, и рискуваме да испаднемъ въ тиранията на мнозинството, по-лоша отъ тая на единъ човѣкъ, защото е анонимна и неотговорна. „Народътъ е свободенъ, казва Бенжаминъ Констанъ, само когато депутатиті иматъ единъ френъ." А философътъ Спенсеръ така разбира истинския либерализмъ: „функцията на истинския либерализмъ въ бѫдѫще ще бѫде да ограничи властьта на парламентиті." Защото нѣма свобода безъ контролъ, и нѣма контролъ безъ раз-

Digitized by Google

дѣление на законодателната власть. А една държава, въ която нѣма контролъ, или, въ която контрольтъ се упражнява отъ оня, който трѣбва да бжде контролиранъ, е изложена на всичкитѣ опасности, въ които могатъ да я вкаратъ увлѣченията и умопомрачението на хората. „Въ деньтъ, казва г. Дешанелъ, въ който една държава испада подъ една необуздана власть, човѣкъ или камара, народътъ се намира подъ опека“.

Сжщиятъ авторъ казва: „Всѣка конституция, която се не гарантира противъ крайноститѣ на своя собственъ принципъ, намира въ него своето разрушение. Най-добрата конституция е оная, която най-добрѣ гарантира единъ народъ противъ нераздѣлното отъ неговото социално положение и отъ неговия темпераментъ зло. Въ монархиитѣ трѣбва да ограничимъ дѣйствието на монарха, за да избѣгнемъ деспотизма; въ олигархиитѣ трѣбва да се защитимъ противъ сектанския духъ и противъ привилегиитѣ на ржководящитѣ класи; въ демокрациитѣ интересътъ на самия народъ изисква да се турятъ гаранции противъ неговата собствена подвижность“. („La République Nouvelle“).

Нека ни бжде позволено да цитираме мнѣнието на още нѣкои авторитети въ политическата наука, мнѣния, прѣдъ които ставатъ почти излишни всѣкакви наши разсжждения.

Ето какво казва Жеферсонъ, когото Токвилъ нарича „най-мощния апостолъ, който е имала демокрацията“: „Всичкитѣ власти, законодателна, испълнителна и сждебна, се сливатъ въ народното прѣдставителство. Да ги съсрѣдоточимъ въ едни и

Digitized by Google

сѫщи ръцѣ би значило да създадемъ едно деспотическо управление, на което никаква лекота нѣма да придаде факта, че ще имаме много господари. Ясно е, че колективния гнетъ на повече деспоти ще тегне толкова, колкото и гнета на единъ човѣкъ. Малко важи, че ние сме си избрали тия деспоти чрѣзъ всеобщо гласоподаване. Ние сме се борили не за да установимъ единъ изборенъ деспотизмъ, а за да създадемъ едно свободно управление, така умѣрено, щото никой отъ разнитѣ делегати на публичната сила да не може да прѣмине границитѣ на своята область, безъ веднага да бѫде посрѣщнатъ и спрѣнъ отъ другитѣ. . . . Тиранията на законодателитѣ е и ще бѫде дълги години още най-голѣмата опасность".

Бартелеми-Сентъ-Илеръ, въ своето блѣстяще прѣдисловие къмъ френския прѣводъ на аристотеловата „Политика", ето какво говори по сѫщия прѣдметъ: „Въ каквито и ръцѣ да прѣдаваме властьта, колкото чисти и колкото силни да бѫдатъ тѣ, благоразумието изисква да земемъ гаранции противъ грѣшкитѣ и злоупотрѣбленията, които извършва и извинява човѣшката слабость. И най-просвѣтенитѣ очи не сѫ всѣкога достатъчно прозорливи; и най-активната добродѣтель се уморява; каквото и довѣрие да заслужаватъ хората, повикани на власть, по-сигурно е да се довѣряваме повече на институтитѣ. Увлѣченията на властьта, каквато и да бѫде тя, сѫ почти непрѣодолими; и практиката на дѣлата, бърза и шумна, каквато е по необходимость, не позволява всѣкога, даже на най-прѣмитѣ намѣрения, да познаятъ границитѣ, които

Digitized by Google

властьта трѣбва да си поставя. Трѣбва, прочее, ако искаме, щото държавата да бѫде щастлива и трайна, да направимъ умѣрена самата власть. Да я поставимъ само върху единъ принципъ, значи да изложимъ тоя послѣдния на прѣкаленость и на разрушение. Безсъмнѣно, трѣбва всѣкога най-добритѣ да бѫдатъ натоварени съ рѫководенето на общитѣ интереси. Но трѣбва надъ тѣхъ, до тѣхъ, масата, колкото и долна е, да има своитѣ права и, като ги упражнява, да прѣдупрѣждава прѣкаленоститѣ, въ които добродѣтельта може да се увлѣче".

Тукъ Бартелеми Сентъ-Илеръ, като има прѣдвидъ платоновия идеалъ за републиката, говори за контрола упражняванъ отъ долу, но ето какво казва той за не по-малко необходимия контролъ отъ горѣ: „Една послѣдна гаранция, както противъ увлѣченията на тълпата, така и противъ грѣшкитѣ на магистратитѣ, е учреждаването на едно специало събрание, на което да бѫде възложена грижата да бди за поддържането на конституцията. Възрастьта и добродѣтельта само трѣбва да даватъ право на входъ въ това високо събрание, което трѣбва да съдържа всичко, що има мѫдро и опитно въ обществото. Тия пазители на законитѣ трѣбва да иматъ само една мисия: да прѣчатъ на ония тайни, и за това толкова по-опасни, отклонения, които може да прѣтърпи принципътъ на държавата. Не се касае само за ония мѣрки, които нанасятъ на тоя принципъ едно прѣмо посѣгателство; такивато мѣрки всички добри граждани могатъ да ги разбератъ и отблъснатъ.

Digitized by Google

Но често има въ ежедневнитѣ мѣрки и рѣшения дълбоки тенденции и далечни резултати, които и най-прозорливитѣ очи не могатъ съзрѣ. Патриотизмътъ и почтеностьта не стигатъ за тѣхното прѣдупрѣждение; защото това сѫ грѣшки, които патриотизмътъ и политическата почтеность могатъ да направятъ, когато единъ благоразуменъ съвѣтъ не имъ ги посочи. Трѣбва, прочее, до властьта, която дѣйствува, било чрѣзъ магистратитѣ, било чрѣзъ публичното събрание, да има и едно тѣло, което да не дѣйствува, но което да покровителствува принципа, отъ който иде живота на цѣлата държава".

Така говори разумътъ, така говори здравата политическа наука чрѣзъ своитѣ най-велики прѣдставители, като захванемъ отъ Платона, Аристотела, Ликурга, Полиба, Цицерона, Монтескьо и свършимъ съ Вашингтона, Адамса, Кента, Стори, Жеферсона, Стюарта Миля и пр., чийто теории по тоя прѣдметъ се резюмиратъ въ максимътъ, че „въ една демократическа конституция трѣбва да има едно срѣдство за въздържание на демокрацията".

Какво говорятъ практиката и историята? Тѣ сѫ още по убѣдителни. Тѣ ни учатъ, че въ миналото ония държави сѫ достигнали до трайно величие и до вѫтрѣшно благодѣнствие, въ които властьта не е почивала само върху единъ принципъ. Стига въ това отношение грандиозния примѣръ на Римъ. Споредъ Цицерона, както и споредъ Полиба, ако Римъ е билъ могѫщъ и цвѣтущъ, това е, защото той е съумѣлъ да съедини властитѣ въ едно точно равновѣсие и да отдаде справедливия дѣлъ на тритѣ принципи, като е избѣгналъ исключител-

Digitized by Google

ното развитие на единъ само отъ тѣхъ, нѣщо, което е погубило толкова други държави. Монархията, аристокрацията, демокрацията сж живѣли дружно въ римската конституция. На това равновѣсие е длъжала своето щастие и друга една държава въ древностьта — Спарта. Великиятъ спартански законодатель Ликургъ, който пръвъ е исказалъ и приложилъ идеята за равновѣсието на тритѣ горѣпоменати принципи, е казалъ слѣднитѣ думи, които ще останатъ изражение на една отъ вѣчнитѣ истини въ политическата наука: „една форма на управление, която почива само на единъ принципъ, не може да трае, защото бързо испада въ порока, който ѝ е свойственъ“. Дълбоката мждрость, съдържаща се въ тия думи, зачитането или прѣнебрѣжението на която е опрѣдѣлявало могжществото или разорението на древнитѣ държави, — това ни показва историята по единъ неуспоримъ начинъ, — е до толкова проникнала въ умоветѣ, щото рѣдки сж днесъ държавитѣ, които да не сж я имали за ржководяще начало при туряне основитѣ на своето управление. Освѣнъ Русия, досегашното прѣуспѣване на която се длъжи на особенитѣ ѝ битови условия и на демократическия духъ на руския абсолютизмъ, ако можемъ така да се изразимъ, на тѣснитѣ връзки и на взаимната прѣданость между монархъ и народъ, нѣма ни една държава въ Европа и Америка (има Турция, но нейния нещастенъ примѣръ потвърдява тезата ни въ обратна смисъль), която да не е приела конституционната форма на управление, като се разбира думата конституционна въ смисълъ на вкарване демократи-

Digitized by Google

ческия елементъ въ управлението; а отъ всички конституционни държави въ стария и новия свѣтъ, освѣнъ Гърция, България и, до скоро, Сърбия, нѣма ни една, която да е оставила цѣлата власть въ ржцѣтѣ на една единствена камара, чиито рѣшения сж окончателни, безапелационни. Въ всички, наредъ съ камарата на депутатитѣ, сжществува една втора камара, подъ обикновеното име Сенатъ, която е съставена, било по назначение отъ държавния глава, както е въ Италия, било по наслѣдствено право, както е въ Англия съ камарата на лордоветѣ, било по изборъ отъ общинитѣ, както е въ Франция, било по изборъ чрѣзъ гласни и съ цензъ, както е въ Белгия и Румжния, било по изборъ отъ кантонитѣ или щатитѣ, както е въ федеративнитѣ държави Швейцария и Съединенитѣ щати, — въ всѣка споредъ условията и традициитѣ й. Висшата мисия на тия втори камари вскдѣ е да прѣдвардватъ демокрацията отъ внезапнитѣ увлѣчения, отъ страстнитѣ движения било въ една, било въ друга посока, и да гарантиратъ постояннитѣ интереси на обществото, неговитѣ материални и морални печалби.

Самото истъкване на факта, че само България, заедно съ Гърция и, до скоро, Сърбия, — и двѣтѣ не по-малко достойни за окайване, — прави исключение отъ всички конституционни държави, е достатъчно, за да видимъ основната причина на политическата криза, която прѣживѣваме. Но, ако се вгледаме внимателно въ условията, при които функционира своеобразния нашъ конституционизмъ: —неподготвеностьта на народа за конституционенъ

Digitized by Google

животъ, испъкването на чело на управлението или демагози, които знаятъ да експлоатиратъ съ тая неподготвеность, или прости злодѣи, които се ползуватъ отъ отсѫтствието на висшъ контролъ и изнасилватъ народната воля, и оставянето вънъ отъ управлението на всички солидни елементи, които по темпераментъ не сѫ способни да прибѣгнатъ ни до единия, ни до другия отъ тия способи за добиване прѣдставителския мандатъ, — ако вземемъ и прѣдвидъ обстоятелството, че испъкналитѣ по тия способи до кърмилото на управлението хора сѫ правили зло на държавата не само съ своята безразсѫдность, съ своитѣ увлѣчения, но и въ много случаи съ своитѣ цинични поругания надъ законитѣ и институтитѣ и съ своитѣ пладнешни кражби на държавнитѣ имоти, ще разберемъ още по-ясно, защо едва слѣдъ двайсеть и три годишно свободно сѫществувание ние достигнахме до пълно политическо и економическо истощение, защо въ такъвъ кратъкъ периодъ отъ врѣме се покрусиха всички сили на единъ младъ и жизненъ народъ.

III.

Въпросътъ за създаване втора камара у насъ е въпросъ на организиране висшия контролъ въ управлението. Тамъ, дѣто тоя въпросъ не е разрѣшенъ правилно, дѣто контролътъ надъ държавнитѣ работи е организиранъ злѣ, е възложенъ на лица и мѣста, които не могатъ да го упражняватъ ефикасно, въ духа на широкото и смислено народовластие, тамъ не може да има стабилность и сериозность въ управлението, тамъ държавнитѣ интереси

Digitized by Google

сж изложени на случайности и крайности. За да разберемъ високото значение на една втора камара, като върховенъ регуляторъ на държавния животъ, нека видимъ какъ е разрѣшенъ въпросътъ за висшия контролъ надъ управлението у насъ.

Тоя висшъ контролъ е възложенъ отъ нашата конституция върху държавния глава. „Испълнителната власть принадлѣжи князу; всичтѣ органи на тая власть дѣйствуватъ отъ Негово име и подъ Неговъ върховенъ надзоръ“ (чл. 12). Въ тоя членъ, капиталенъ по значението си за развитието на държавния ни животъ, се съдържа характеристиката на нашия конституционизмъ. Споредъ него, князътъ е не само прѣдставитель на държавата, олицетворитель на народа, неотговоренъ и стоящъ надъ политическитѣ борби, като едно въплощение на народнитѣ стремления и чувства, — какъвто е държавния глава въ всички монархическо-конституционни държави и какъвто трѣбва да бжде по духа на истинския конституционизмъ, — а е непосрѣдственъ факторъ въ управлението, испълняющъ най-важната и най-тежката роля. Той може и е длъженъ, по силата на цитирания членъ отъ конституцията, да се взира въ всички подробности на управлението, да удобрява или да не удобрява, по свое лично разбиране, ония актове, както на испълнителната власть, така и на законодателната, които му се виждатъ несъгласни съ конституцията или съ държавнитѣ интереси. Отъ това единствено и наложително тълкувание на членъ 12 отъ конституцията става явно колко нерационално и недемократически е разрѣшенъ въпроса за висшия

Digitized by Google

контролъ въ нашата държава. Законодателитѣ отъ първото учредително събрание, отъ страхъ да се не накърни демократическия строй, който сж искали да дадатъ на държавата, да се не остави висшия държавенъ контролъ въ ржцѣтѣ на „чорбаджиитѣ“ съ създаването на сенатъ, стоящъ между короната и народното събрание, като една контролна инстанция надъ дѣлата на това послѣдното, сж испаднали въ най-опасната грѣшка противъ истинския демократизмъ, като сж възложили ролята на тая висша контролна инстанция върху личностьта на държавния глава. Може ли разуменъ човѣкъ да отрича, че е по-демократически, по-безопасно и за народната воля, и за престижа на княза, който е нейно идеално въплощение, да се възложи висшия контролъ надъ управлението върху едно тѣло, исходяще отъ висшитѣ слоеве на обществото, отколкото да се възложи на една личность? Колкото просвѣтена и благонамѣрена да е тая личность, тя много по-лесно може да испадне въ грѣшки, да се поддаде на врѣменни настроения и на увлѣчения, отколкото цѣло едно събрание, въ което се прѣдставляватъ най-мждритѣ и най-солиднитѣ елементи въ народа.

Да оставишъ дѣлата на законодателната и испълнителната власти подъ върховния контролъ на такова събрание не значи никакъ да отстжпишъ отъ демократизма. Напротивъ, щомъ признаваме необходимостьта отъ върховенъ контролъ въ държавата, това е най-демократическата форма на упражнение тоя контролъ. Истинския демократизмъ трѣбва да се разбира широко. Той е онова управление, въ което

Digitized by Google

участвуватъ всички слоеве на народа. А щомъ признаемъ, че управлението трѣбва да се прѣдставлява отъ три власти: една, която прави законитѣ, друга, която ги испълнява, и третя, която контролира, която слѣди, щото дѣлата на първата и втората да бждатъ въ хармония съ принципитѣ положени въ основния законъ, то тая послѣдната, естествено, трѣбва да бжде упражнявана отъ по-виспитѣ и по-интелигентни слоеве на народа. Въ страни, дѣто, по традиция, тия висши и интелигентни слоеве се прѣдставляватъ отъ благородницитѣ, контролната власть е оставена въ ржцѣтѣ на тия послѣднитѣ, както е въ Англия; въ други, дѣто такова традиционно право се отрича на една класа, контролната власть се възлага на народни избраници, или на избраници на Короната, вербувани, и въ единия и въ другия случай, изъ между ония граждани, които прѣдставляватъ нуждинтѣ условия, за да носятъ единъ толкова високъ мандатъ.

Прѣимуществата на такава една система сж вънъ отъ всѣкакъвъ споръ. Тя прѣдставлява, на първо мѣсто, по-голѣми гаранции и за доброто законодателство, и за самото народовластие, защото законитѣ и всички актове на народното събрание се подлагатъ на едно второ обсжждане въ срѣдата на едно тѣло, дѣто партизанскитѣ страсти, по естеството на неговия съставъ, или не сжществуватъ, или не бурлѣятъ въ такава остра форма, дѣто владѣе повече спокойствие и здравъ разсждъкъ; а по отношение на испълнителната власть всѣка корекция, исходяща отъ такава една контролна инстанция, може да бжде и по-малко произволна, и

Digitized by Google

по търпима, отъ колкото кога иде отъ едно лице само. Второто, не по малко важно за реда въ държавата прѣимущество на тая система е, че тя гарантира неприкосновеностьта на княжеската особа, неприкосновеность прѣдвидена и въ нашата конституция, огражда я отъ подозрѣния и обвинения въ пристрастие и немарливость, на които неминуемо е изложена, щомъ ѝ е възложена такава сѫществена роля въ управлението. Кой държавенъ глава може да обладава всички ония качества на прозорливость, на всестранно знание, на тактичность, на абсолютно безпристрастие и на непоколебимо хладнокръвие, които се изискватъ отъ единъ човѣкъ, за да не възбуди ничие негодувание съ санкцията си въ безбройнитѣ и често пѫти крайно деликатни случаи, въ които управлението на държавата го поставя? И не е ли по-благоразумно, по-сигурно за спокойствието и стабилностьта на държавата, неминуемитѣ критики и негодувания въ тия случаи да се прѣнесатъ върху едно тѣло смѣняемо, поставено, както всички институции въ държавата, подъ контрола на общественото мнѣние, отколкото да се оставя да се струпватъ върху главата на онова лице, което, по една сюпремна нужда на държавата, е назначено да бѫде нейно постоянно олицетворение и което, слѣдователно, трѣбва да бѫде неприкосновено, трѣбва да стои високо надъ всички страсти и интереси, надъ всички критики, които прѣдизвиква управлението?

Ако системата, която сме поставили въ основата на държавния строй, е лоша въ принципа си, то тя е направена просто чудовищна и невъзможна

Digitized by Google

отъ едно странно противорѣчие въ конституцията, което ще остане като едно отъ най-явнитѣ доказателства за несъзнанието у законодателитѣ отъ първото учредително събрание на онова, що сж вършили. Князу се възлага върховния надзоръ надъ управлението, но въ сжщо врѣме той се провъзгласява за свещена и неприкосновена особа и не му се даватъ никакви други органи за упражнение на своята функция, освѣнъ органитѣ на испълнителната власть, дѣйствията на която той трѣбва да контролира. Тукъ има една въпиюща несъвмѣстимость. Онзи, който упражнява надзоръ, върши една сжществена функция въ управлението, слѣдователно, нѣможе да бжде неприкосновенъ, некритикуемъ, несмѣняемъ; при това, за да може да испълнява своята функция, той трѣбва да располага съ особени срѣдства, съ особени органи, независими отъ органитѣ на властитѣ, върху които е поставенъ да упражнява надзоръ. А онзи, който, като принципъ на държавната стабилность, като идеално олицетворение на народа, се провъзгласява за свещена и неприкосновена особа, трѣбва да бжде освободенъ отъ всички ония задлъжения, испълнението на които, по духа на демократическото управление, не може да не прѣдизвиква критики и осжждания. Очевидно е, че тая система сама себе си парализира, и ние нѣмаме нито организиранъ висшъ надзоръ въ държавата, нито княжеско достойнство, каквото трѣбва да сжществува въ името на една върховна държавна нужда — нуждата за държавата да има единъ вождъ, единъ постояненъ прѣдставитель, който, за да се радва на необходи-

Digitized by Google

мата за престижа му неприкосновеность, трѣбва да бжде поставенъ на недосѣгаема отъ партизанскитѣ страсти висота.

Въ това противорѣчие на конституцията относително ролята на княза трѣбва да диримъ главната причина на ония постоянни и противоположни критики по неговъ адресъ, които съставляватъ една отъ най-некрасивитѣ страни на политическия ни животъ. Всички партии, въ името на задължението на княза да упражнява надзоръ надъ управлението, се считатъ въ право да искатъ отъ него неутвърждението на ония закони, бламирането на ония правителствени актове, свалянето на ония правителства, които тѣ неудобряватъ. Чудно ли е тогава, че въ повечето случаи, когато князътъ има да упражнява своето право на върховенъ надзорникъ, той неминуемо се излага на осжждане и често пжти на ожесточени нападения? Ако, по свое оцѣнение, не подпише единъ указъ, порицае нѣкое дѣйствие на управницитѣ, властвующата партия веднага го обвинява, че се мѣси въ управлението, за което отговорностьта носи само правителството, като му припомня принципа: „le roi régne mais il ne gouverne pas“. Ако не се намѣсва и санкционира всички актове на законодателната и испълнителна власти, тогава съ още по-голѣмо негодувание опозиционнитѣ партии го обвиняватъ въ солидарность съ правителството по неговитѣ беззакония, „гешефти“ и „кражби“, въ нарушение на конституцията, въ клетвопрѣстжпничество. Когато се касае за незначителни работи, тия противорѣчиви критики бърже утихватъ; но, когато се касае за важни държавни актове, когато

се касае, напр., за сваляне на една партия отъ власть и повикване на друга, за утвърждение на нѣкой важенъ законъ, тогава критикитѣ и негодуванията се прѣобрѫщатъ въ буря и, често пѫти, заинтересуванитѣ страни испадатъ въ иступление. Кой държавенъ глава, обладающъ и най-високи държавнически качества, може да запази незасѣгнатъ престижа си при испълнение на възложената му отъ конституцията мисия въ такива условия?

Не отричаме, че съ лоайално отнасяне къмъ длъжностьта си, съ мѫдрость и тактичность единъ просвѣтенъ държавенъ глава може много да способствува, за да се даде на държавния животъ едно добро направление; но кой разуменъ човѣкъ ще отрѣче, че тая цѣль може да се постигне много по-лесно и по-сигурно при съдѣйствието на една втора камара, въ която ще се прѣдставляватъ разнитѣ съсловия въ обществото, въ лицето на най-интелигентнитѣ имъ сили? Държавния глава пакъ ще запази правото си на санкция надъ всички държавни актове; но тая санкция ще се базира вече върху рѣшенията на едно контролно, исходяще отъ народа, тѣло, и тогава той ще бѫде по-малко изложенъ и на грѣшки, и на критики.

Ако на това върховно тѣло се възложи, освѣнъ контрола надъ законодателството и надъ испълнителната власть, и провѣрката на изборитѣ за народни прѣдставители, за общинскитѣ и окрѫжни съвѣти, както и правото да се произнася за растурянето на тия послѣднитѣ, когато това растуряне бѫде поискано, възъ основа на законни мотиви, отъ населението, то ето какви ще бѫдатъ несъмнѣнитѣ резул-

Digitized by Google

тати отъ неговата дѣятелность. Първо, правителствата ще се отнасятъ по-сериозно къмъ своитѣ мѣроприятия, като знаятъ, че тѣ ще трѣбва да ги защищаватъ не само прѣдъ едно събрание, болшинството въ което може да ги приеме слѣпешката отъ партизански съображения, отъ партийна дисциплина, а и прѣдъ едно второ събрание, въ което ще прѣобладаватъ елементи спокойни, недвижени отъ такива съображения. Второ, държавния животъ ще се регулира въ основата му, въ общината, която ще бѫде избавена отъ произволитѣ на партизанитѣ-министри, ще прѣстане да бѫде, както е била почти въ всички режими до сега, орѫдие на партиитѣ, и ще стане огнище на животъ, на полезни инициативи. Трето, народнитѣ прѣдставителства и исходящитѣ отъ тѣхъ правителства ще прѣстанатъ да бѫдатъ рожба на каприцията, фалшификацията и насилията и ще станатъ изражение на народната воля, — защото, щомъ въ общината, тая клетка на държавния организмъ, бѫде гарантирано тържеството на народната воля, щомъ, отъ друга страна, законодателнитѣ избори бѫдатъ провѣрявани и утвърждавани непартизански, не ще става и дума за нейното изнасилване; тогава не ще става дума и за правителства, които се крепятъ, когато не се радватъ на довѣрието на народа, или падатъ, по едно полъхване отъ горѣ, когато се радватъ на това довѣрие. Като вѣнецъ на всичко това, нека споменимъ и извънредно важния за реда въ държавата резултатъ, че държавния глава ще стане наистина въплощение на единъ принципъ, — принципа на държавната стабилность, — ще царува само, а управ-

Digitized by Google

лението ще остане напълно въ ржцѣтѣ на народа, въ всичкитѣ му слоеве, и ще бжде така регулирано и умѣрено, щото ще може да даде вѣрната мѣрка за неговата способность да се самоуправлява.

За да може, обаче, да испълнява ефикасно своята мисия една втора камара, много зависи отъ начина, по който е съставена. Тоя начинъ трѣбва да се съобразява съ традицпитѣ, темперамента и културнитѣ условия на даденъ народъ. Избирането на прѣдставители за такава камара чрѣзъ всеобщо гласоподаване, или даже отъ общинитѣ, може у насъ да има за резултатъ едно второ издание на първата камара и тогава тя ще бжде почти безцѣлна. Назначението ѝ исключително отъ Короната ще прѣдставлява пъкъ това важно неудобство, че, първо, не всѣкога то ще бжде сполучливо, и, второ, че така съставената втора камара ще минава въ очитѣ на обществото като дворцово орждия и, слѣдователно, лесно ще може да ѝ се убие оня престижъ, който ѝ е необходимъ, за да иматъ рѣшенията ѝ авторитетъ. Споредъ насъ, българската втора камара трѣбва да бжде съставена по такъвъ начинъ, щото да прѣдставлява цѣлото българско общество, въ всичкитѣ му слоеве, да бжде една вѣрна мозайка на народа. Въ нея трѣбва да засѣдаватъ: 1) прѣдставители на масата, избирани чрѣзъ гласни и при нѣкакъвъ цензъ; 2) прѣдставители на духовното съсловие, избирани отъ срѣдата на висшето духовенство; 3) прѣдставители на учителското съсловие; 4) прѣдставители на сждийското съсловие; 5) прѣдставители на лѣкарското съсловие; 6) прѣдставители на военното съсловие. Но понеже извънъ тия съсловия винаги

Digitized by Google

се намиратъ просвѣтени хора, като бивши магистрати, самостоятелни обществени дѣйци, писатели, индустриалци и пр., то трѣбва да се остави на Короната право да назначава извѣстно число членове въ върховната камара изъ между тѣхъ. Какво трѣбва да бжде числото на прѣдставителитѣ отъ разнитѣ съсловия, както и това на прѣдставителитѣ избирани отъ народа и назначавани отъ Короната, е единъ второстепенъ въпросъ, върху който не е нуждно тука да се спираме. Нека забѣлѣжимъ, че и по въпроса за съставянето на втората камара може да се намѣри единъ начинъ по-цѣлесъобразенъ отъ прѣдлагания отъ насъ. Важното е да се спази прицииа, щото втората камара да прѣдставлява по възможность всички ония интелигентни сили, посвѣтени на разнитѣ отрасли отъ знанията, които днесъ, било по формално лишение отъ право, било по причина, че не могатъ или не желаятъ да се мѣсатъ въ непривлѣкателнитѣ борби на сегашнитѣ наши партии, не зиматъ никакво участие въ управлението.

Въ основата на такава една реформа трѣбва да легне, като абсолютно условие, сигурностьта на сждиитѣ, учителитѣ и въобще на цѣлото чиновничество. Обезпечени въ положението си, държавнитѣ служители ще могатъ съ независимость да испълняватъ гражданскитѣ си длъжности, защото и тѣ сж синове на тая страна и трѣбва да се интересуватъ за сждбинитѣ ѝ. Не ще съмнѣние, че сигурностьта на чиновницитѣ трѣбва да бжде обусловена отъ строги изисквания при назначението имъ, отъ изискване строгъ цензъ. Рѣшението въ такавъ смисълъ на

Digitized by Google

чиновническия въпросъ не само ще даде възможность на държавнитѣ служители да зематъ участие въ управлението, но и ще даде по-идейно направление на партизанскитѣ борби, като махне отъ политическата арена тоя ковалъ, — службитѣ, — който като че ли съставлява единствения прѣдметъ на боричканията на повечето наши партии. Прѣмахването на тоя мобилъ на партизанскитѣ борби ще внесе веднага едно укротяване въ нашия животъ, партиитѣ ще отстѫпятъ по необходимость отъ почвата на личнитѣ расчети и ангажементи и ще застанатъ на почвата на идеитѣ и принципитѣ, и държавата ще може да се развива правилно, до толкова правилно, до колкото народа, комуто всички искаме да прѣдоставимъ правото да урежда самъ своитѣ сѫдбини, е кадъренъ да се ползува разумно отъ това право.

Прѣустройството на държавата по такъвъ начинъ, чрѣзъ ревизия на конституцията — ето, прочее, първата наша задача. Ней трѣбва да посвѣтимъ всичката си енергия, нея трѣбва на първо мѣсто да осѫществимъ, ако искаме да поставимъ държавния ни животъ на сериозни основи и да станемъ способни да си извоюваме едно завидно мѣсто на Балканския полуостровъ, — ако мислимъ за бѫдѫще.

IV.

Отъ казаното до тукъ излиза една мисъль, права и наложителна: че българската държава, за да изиграе своята роля въ рѣшението на историческитѣ български задачи, има нужда да се устрои

Digitized by Google

по-добрѣ, отколкото е била до сега, има нужда отъ една реформа, която, като внесе по-голѣма сериозность, повече послѣдователность и държавничество въ нейния животъ, да даде възможность на народната енергия и кадърность да се употрѣбятъ за културния ѝ прогресъ. Каква трѣбва да бѫде тая реформа? По тоя въпросъ може да се спори; но не може да се спори върху нуждата, належаща, отъ едно бързо, неотложно отбиване отъ пѫтя, изъ който до сега сме вървѣли. Изъ тоя пѫть виждаме до какво дойдохме: до разслабване всички морални пружини въ обществото, до пъленъ политически и материяленъ крахъ на държавата. Българската държава, каквато е днесъ, не е способна за никакъвъ подвигъ. Населението ѝ, влачено и надъхвано съ долни страсти отъ котерийното и безпринципно партизанство, натиснато отъ мизерия, е станало неспособно за идеални увлѣчения; учрежденията ѝ, обръщани често пѫти въ орѫдия на това партизанство, сѫ загубили значението си на фактори на реда; финанситѣ ѝ се нуждаятъ отъ дълго и послѣдователно третиране, за да излѣзнатъ отъ опасностьта на единъ погромъ. Това не сѫ думи, уви! Това е дѣйствителностьта неуспорявана отъ никого. При тая дѣйствителность за какви национални задачи можемъ да мислимъ? Самооболщението ще повдигне ли престижа ни, ще ни направи ли способни да посрѣщнемъ всички удари, на които ще се изложимъ, щомъ пристѫпимъ къмъ дѣйствия? Ни единъ разсѫдливъ българинъ, у когото още има достатъчно морална сила и патриотизмъ, за да се издигне надъ партизанскитѣ съображения, не може да не признае, че

Digitized by Google

първата и належаща наша задача е да се устроимъ, да създадемъ условия за едно сериозно упрвление.

Ние казахме откровено по кой начинъ мислимъ, че може да се създадатъ такива условия. Като исхождахме отъ факта, че, при днешната парламентарна система,—съ една камара, избирана направо отъ народа и единствена разпоредителка съ неговитѣ сѫдбини, — сѫ исключени отъ управлението всички сериозни елементи, които не могатъ да достигнатъ до депутатския мандатъ чрѣзъ каналитѣ, не твърдѣ привлѣкателни, на нашето партизанство, ние се исказахме за създаването на единъ институтъ, който, като бѫде ограденъ противъ изуродваното партизанство и като обема въ себе си прѣдставители на всичко що има мѫдро и просвѣтено въ народа, да бѫде като една контрола надъ управлението, като една спирачка на буйноститѣ и необмисленоститѣ, като елементъ на стабилность. Тоя институтъ е една втора камара, избирана отъ и измежду интелигентнитѣ слоеве на обществото, чиято санкция да е необходима за всички актове на законодателното тѣло и на испълнителната власть. Ние не сме измислили нищо ново. Такъвъ институтъ сѫществува въ всички конституционни страни, съ исключение на Гърция и България. Той е билъ прѣдлаганъ и у насъ въ първото учредително събрание отъ всички далновидни хора, на чело съ незабвеннитѣ патриоти Климентъ и Тодоръ Икономовъ. И слѣдъ двайсеть и три годишенъ горчивъ опитъ не можемъ безъ трепетъ да четемъ пророческитѣ думи, които тѣ сѫ казали за бѫдѫщето. Тѣ сѫ прѣдсказали почти всичко, що прѣживѣхме

Digitized by Google

прѣзъ тоя периодъ: и несъстоятелностьта на законодателството, и злоупотрѣблението съ властьта, и испъкването на чело на управлението случайни люде, безъ никаква опитность и безъ никакви държавнически дарби, и деморализирането на населението чрѣзъ едни партизански борби, които считатъ успѣха, осигуренъ чрѣзъ всички срѣдства, за единствена своя цѣль, и убиването престижа на всички държавни учреждения чрѣзъ вкарване въ тѣхъ партизанската зараза, и истощението на държавнитѣ ресурси, и дискредитирането на държавата. Противъ всички тия опасности, днесъ вече реалности, тѣ сж имали патриотическата далновидность да прѣпоржчатъ контрола надъ управлението на една втора камара, на една втора законодателна инстанция, въ която, по естеството на състава ѝ, да прѣобладаватъ мждростьта и спокойствието.

Ни тия мжже, ни ония, които днесъ прѣдлагатъ сжщото срѣдство за избавяне държавата отъ политическата анархия, която я съсипва, не считатъ втората камара за една панасея, за една магическа сила, способна съ единъ замахъ да прѣмахне отъ държавния организмъ всички недхзи. Въ такова чудодѣйствие на институтитѣ могатъ да вѣрватъ дѣтински умове. Ония, които искренно искатъ създаването у насъ на една втора камара, се ржководятъ отъ високата политическа мждрость, че въ механизма на всѣко управление, и на най-демократическото, трѣбва да има френове противъ увлѣченията, въ една или друга посока, противъ иступленията, въ които могатъ да испаднатъ хората. Възражението, че най-главно отъ хората, отъ тѣхната мждрость и

Digitized by Google

просвѣтеность зависи доброто управление, не намалява силата на горната истина. Вѣрно е, че отъ хората зависи доброто управление, че, когато общественитѣ дѣйци и масата на единъ народъ сѫ съвършени по умъ, по характеръ, по чувства, нѣма нужда отъ френове въ държавната машина, тогава нѣма нужда даже отъ институти и закони, тогава можемъ да живѣемъ по анархически. Но, ако не сме достигнали до това съвършенство, можемъ ли съ прѣнебрѣжение да се отнасяме къмъ ония институти, които, по мѣрката на нашето несъвършенство, ни прѣпорѫчватъ разумътъ и опитътъ на другитѣ? Институтитѣ, и най-добритѣ, сами по себе си не обезпечаватъ щастието на държавитѣ; но може ли да се успорва тѣхното въздѣйствие, толкова по-силно, колкото по-мѫдро сѫ създадени, върху нравитѣ на обществото и върху поведението на общественитѣ дѣйци? Ако такова въздѣйствие имъ отрѣчемъ, ако не признаемъ, че тѣ сѫ ония релси, спирачки, душници, които служатъ за прѣдпазване на държавата отъ увлѣченията, лошитѣ воли, долнитѣ инстинкти, пороцитѣ въ обществото, тогава какъвъ смисълъ иматъ държавнитѣ наредби? Защо сѫ законитѣ, защо е правосѫдието, защо е администрацията, защо сѫ всичкитѣ тия пранги въ държавата? Защо не приемемъ тогава анархическата теория — да живѣемъ свободно, кой какъ разбира, безъ началства и безъ всѣкакви наредби?

Доволно е задаването на тия въпроси, за да се види всичката несъстоятелность на възражението, което се прави обикновено противъ двукамарната парламентарна система, че при тая система дър-

Digitized by Google

жавнитѣ работи се експедирали по-бавно, че тя била една прѣчка за испълнението на народната воля. Прѣчка има въ двукамарната система, но не за испълнението на народната воля, а за нейното фалшифициране и изнасилване. Прѣчка въ тая система има не за добросъвѣстнитѣ и мѫдри управници, а за ония, които, благодарение на голѣмата леснотия за това при днешния нашъ конституционизмъ, случайно зиматъ властьта и съ насилия и терорь се стараятъ да я държатъ. Прѣчка при сѫществуването на втора камара има не за мѫдрото законодателство, а за лудешкото и партизанското. А такава прѣчка е благотворна. Тя наймного може да бѫде излишна за едно общество зрѣло политически, въ което сѫ развити и господствуватъ добродѣтелитѣ. Но за едно общество, като нашето, неподготвено и неустановено, въ което, — всички това виждаме отъ двайсеть и три години насамъ, — вързуватъ и често пѫти зиматъ връхъ най-долни инстинкти, такава прѣчка е едно абсолютно условие за сѫществуването му. Когато мислимъ, че такава прѣчка сѫ си наложили и най-подготвенитѣ за демократическото управление страни, като Швейцария, Съединенитѣ-Щати, Франция, както и *всички* конституционни държави въ свѣта, които сигурно могатъ да се похвалятъ съ повече опитность отъ насъ, какъ наивна ни се прѣдставлява тревогата на нѣкои защитници на демократизма у насъ, кога става дума за втора камара!

Тия защитници сѫ отъ двѣ категории: едни, които се тревожатъ искренно, по наивность, по неспособность да проникнатъ въ сѫщностьта на нѣ-

Digitized by Google

щата, по политическо суевѣрие; други, които се тревожатъ притворно, по смѣтка. Първитѣ не могатъ да разбератъ, че една втора камара, поставена надъ безпринципното партизанство и съставена отъ прѣдставители на интелигентнитѣ слоеве на народа, е една гаранция за демократическото управление, безъ която послѣдното е изложено на най-отвратително изуродване отъ страна на демагозитѣ, шарлатанитѣ и политическитѣ злодѣи. Вторитѣ разбиратъ това и въставатъ противъ втората камара, именно защото желаятъ управлението да не бѫде оградено съ такива окопи, желаятъ то да бѫде „лесно", въ смисълъ на лесното му заграбване и държане. Тѣ сѫ вкусили отъ прѣлѣститѣ на днешния нашъ конституционизмъ. Тѣ знаятъ, че при тоя конституционизмъ нѣма нужда да си пробивашъ пѫть чрѣзъ дългата и отекчителна принципиална борба, чрѣзъ убѣждението: достатъчно е, чрѣзъ вдигане шумъ и заплашвания, или чрѣзъ подлость и лакейство, да се натрапишъ на държавния глава. Стига той, помаменъ отъ ласкателства или сплашенъ, или по нужда диктувана отъ обстоятелствата, да ти даде властьта. Всичко друго лесно се нарежда: и грамадно и послушно болшинство въ камарата, и вѣрни орѫдия въ управлението, и прѣдани общински и окрѫжни власти, и пълна свобода за разполагане съ цѣлата държава. Кой е онзи съврѣмененъ български политиканъ, който би се съгласилъ да се прѣмахне възможностьта за едно такова „лесно" управление? А тая възможность се прѣмахва съ създаването на втора камара. Като институтъ по-постояненъ, независимъ отъ проходя-

Digitized by Google

щитѣ правителства, втората камара ще бѫде една цедилка, прѣзъ която не ще могатъ да се промъкватъ случайнитѣ управници, както и ония, които сѫ изпъкнали чрѣзъ демагогство и лъжа. И еднитѣ и другитѣ ще срѣщатъ една спънка въ втората камара, това е вѣрно. Управлението ще стане достѫпно само за сериознитѣ и способни хора, за ония, които иматъ солидна почва въ народа и които даватъ повече доказателства за вещо схващане държавнитѣ интереси, за безпристрастие и патриотизмъ. Ако подобна наредба не може да се прави на демагозитѣ и тѣсногрѫдитѣ партизани, защото прави мѫчна, ако не невъзможна, тлетворната имъ дѣятелность, то странно е какъ могатъ да въставатъ противъ нея искреннитѣ привърженици на конституционното и демократическо управление.

Ония, които нѣма що да възразятъ принципиално противъ двукамарната парламентарна система, оправдаватъ своята опозиция съ аргументътъ, че въ България нѣмало подготвени хора за сенатори. Тоя аргументъ, ако е основателенъ, говори, вика, прѣди всичко, противъ защитницитѣ на днешния нашъ парламентаризмъ. Тия послѣднитѣ се придържатъ о еднокамарната парламентарна система, защото тя била една по-напрѣдничава форма на управление, която повече отговаряла на демократическия духъ у цивилизованитѣ народи и на тѣхното културно развитие; а двукамарната система тѣ считатъ за една отживѣла форма на управление, която е имала своето оправдание при единъ по-низъкъ културенъ уровенъ на обществото. Тогава питаме: ако не сме приготвени за една по-

Digitized by Google

низка форма на управление, какъ можемъ да се считаме приготвени за една по-висша, която прѣдполага една по-висока стадия на социално развитие? Ако между ветеранитѣ отъ българскитѣ дѣйци, между българската интелигенция, между всички ония елементи, които съставляватъ първитѣ редове на българското общество, не могатъ да се намѣрятъ нѣколко десетки хора приготвени отъ своята опитность въ живота и отъ своитѣ знания да засѣдаватъ въ едно събрание, задачата на което ще бѫде да бди за неотклонението на държавата отъ пѫтя на правилното ѝ развитие, то по-лесно ли е да се намѣрятъ въ срѣдата на масата хора подготвени да рѣшаватъ, съ единъ замахъ, безъ надзоръ и безпогрѣшно, сложнитѣ финансови, економически и политически въпроси на нашия държавенъ животъ?

Ако трѣбва да кажемъ откровено своето мнѣние, ние ще изповѣдаме, че не видѣхме до сега много личности съ закрѫглена държавническа подготовка да се издигатъ на обществената арена. Бѣдни сме съ истински държавни мѫже. Но на тоя печаленъ фактъ, който испъква все повече съ усложнението на държавния ни животъ, най-малко и най-осторожно трѣбва да се основаватъ партизанитѣ на сегашния конституционизмъ въ България. Той може да бѫде скѫпо орѫжие въ рѫцѣтѣ само на противницитѣ на всѣкакъвъ конституционизмъ у насъ. За насъ той е доказателство, че системата, по която сме се управлявали до сега, е лоша. Едно управление сериозно, гарантирано отъ произвола и фриволностьта, е школа за държавници, за политическо възмѫжаване. Фактътъ, че въ продължение на двай-

Digitized by Google

сеть и три години политически животъ не се създадоха у насъ хора всестранно подготвени за ролята на държавници, не показа ли, че нашето управление до сега не е било такава школа? Ако се вгледаме по-внимателно, ще видимъ, че то е било единъ другъ видъ школа — школа на политическо растление, на издребняване, на понижаване характеритѣ и извращение на талантитѣ. Смѣло можемъ да кажемъ, че днесъ ние имаме по-малко обществени дѣйци съ твърдъ характеръ, отколкото въ началото на политическия ни животъ. Днесъ ще познаемъ малцина отъ дѣйцитѣ отъ освободителната епоха; грамадното болшинство отъ тѣхъ сѫ неузнаваеми: връзъ душитѣ и характеритѣ имъ личи отпечатъка на единъ животъ пъленъ съ низости и морални компромиси. А между испъкналитѣ при свободния животъ дѣйци много трѣбва да дирите, за да намѣрите тукъ-тамъ личности, въ които се забѣлѣжватъ чъртици отъ характерность, отъ доблесть, отъ великодушие: грамадното болшинство сѫ или типове на сурови егоисти, остри по умъ и грижливи, когато се касае за нареждане на личното имъ положение, но тъпи и нехайни за всичко, що се отнася до общитѣ дѣла, или обиковени човѣшки уроди, у които сѫ исчезнали всички признаци отъ човѣшки качества. Какъ може да бѫде друго-яче при условията на нашия политически животъ? Тия условия благоприятствуватъ на отрицателнитѣ способности. При тѣхъ по-лесно може да се успѣе чрѣзъ демагогството, лъжата, празддния шумъ, безхарактерностьта, отколкото чрѣзъ сериознитѣ знания, положителностьта, убѣждението и по-

Digitized by Google

слѣдователностьта. Ето защо така често виждаме дѣйци надарени съ тия качества бърже да се понижаватъ въ борбитѣ и често пжти да испадатъ до уровена на площаднитѣ политикани, съ които иматъ работа.

Ние не сме отъ онѣзи, които вѣрватъ, че една втора камара ще измѣни коренно, съ единъ замахъ, тия тлетворни условия на нашия политически животъ: фалшивостьта винаги ще намира начинъ да си пробива пжть, защото, както казва Руссо, „le faux est susceptible à l'infinité des combinaisons“. Но ние сме дълбоко убѣдени, че, при една държавна наредба, която ще гарантира що-годѣ просторъ на сериознитѣ хора, която ще даде възможность на талантитѣ, добродѣтелитѣ, знанията и честнитѣ усилия да си пробиятъ пжть, да расчитатъ на успѣхъ, България скоро ще види истински държавници.

Въ такава една наредба ние виждаме спасението на държавата и народа отъ растление и погубване.

V.

Ние загатнахме, че българската държава има една роля да играе въ рѣшението участьта на цѣлокупния български народъ. Прѣдвидъ на тая роля, колкото трудна и деликатна, толкова налóжителна и свята, ние казахме, че първата наша задача трѣбва да бжде, да направимъ държавата си силна, да я поставимъ въ условия, щото тя да може да набере нуждния запасъ отъ енергия и мощь за рѣшителната минута, и се постарахме да докажемъ какъ може да се постигне това. Нека видимъ сега въ какво съ-

Digitized by Google

стоятъ нашитѣ претенции като народъ, какви сѫ историческитѣ ни задачи и каква трѣбва да бѫде ролята на държавата ни въ тѣхното разрѣшение.

За да отговоримъ на тия въпроси, ние сме длъжни да тръгнемъ отъ факта, неуспоримъ за насъ, проистекающъ отъ историята, отъ органическитѣ връзки, които сѫ създали природата и живота, — и който признаватъ всички добросъвѣстни изслѣдвачи на Балканския Полуостровъ, — че българския народъ далече не се заключава въ прѣдѣлитѣ на княжеството, очертани въ Берлинъ прѣди двайсеть и четире години. Българитѣ, ония обитатели на полуострова, които носятъ съзнателно това име, населяватъ земитѣ ограничени съ Дунава, Черно-море, Бѣло-море, планинитѣ Шаръ и Пиндъ и рѣкитѣ Тимокъ и Бистрица. Въ тоя фактъ се съдържа нашето национално вѣрую. Отъ него проистичатъ нашитѣ права и длъжности като народъ. Той ни дава безспорното право да аспирираме, въ своето национално развитие, къмъ обединение на всички български земи въ една държава, подъ едно знаме, и ни налага длъжностьта да употрѣбимъ всички усилия за постигане на това обединение. Това е, въ малко думи, нашия националенъ идеалъ. А осѫществлението му е една отъ върховнитѣ задачи на българската държава. Никой не може да изисква отъ българския народъ и отъ българската държава да се откажатъ отъ тоя идеалъ и отъ тая задача, нито тѣ сами могатъ, безъ да се провинятъ въ себеотричане, въ измѣна спрѣмо бѫдѫщето си, да прѣстанатъ и една минута да мислятъ за тѣхъ. Това трѣбва високо и твърдо да заявимъ прѣдъ цѣлъ свѣтъ и него трѣбва да иматъ

Digitized by Google

прѣдвидъ всички ония, които иматъ съ насъ работа. Наслѣдството, което историята и живота, въ най-пълната му широта, завещаватъ на единъ народъ, е отъ ония нѣща, които се не искарватъ на търгъ, които могатъ да се отнематъ съ сила, но никога доброволно се неотстѫпватъ.

Не сѫ само съображенията отъ чисто моралենъ характеръ, които ни налагатъ неотстѫпчивость, една неотстѫпчивость, която да отива до самопожертвуване, когато се касае за националното ни дѣло. Додѣто всички народи, които ни окрѫжаватъ, се стремятъ къмъ нарастване, къмъ могѫщество, често пѫти даже на чужда смѣтка, ние не можемъ да се откажемъ отъ своитѣ аспирации, отъ стремлението да се усилимъ въ границитѣ на своитѣ права. Въ това стремление лежи залогътъ на бѫдѫщето ни. България, въ условията, въ които е поставена днесъ, е осѫдена на вегетиране. Въ тия условия тя не може да храни законната и благородна амбиция да развие всичкитѣ свои морални и физически сили и да внесе своя вкладъ въ съкровището на цивилизацията. Колкото и да сме останали назадъ отъ съврѣменнитѣ културни народи, ние сме дорастли до съзнанието на историческата истина, че една раса трѣбва да прѣдставлява една идея, за да играе въ свѣта трайна роля. Идеята, която българския народъ може да има амбицията да прѣдставлява, е да стане, чрѣзъ своето собствено повдигане, факторъ на цивилизацията на истокъ. Прѣдъ него стои само една дилема: или да се вдъхновява въ своето развитие отъ тая амбиция, или да се откаже отъ всѣкаква самостоятелность и да слѣе участьта

Digitized by Google

си съ тая на нѣкой културенъ народъ. Вънъ отъ тая дилема за него нѣма никаква перспектива за културенъ животъ. Отъ това гледище, което е гледището на историческата справедливость, стремлението на българския народъ къмъ могѫщество, чрѣзъ обединението му, е и законно и наложително.

Но, ако е толкова ясно онова, къмъ което трѣбва да се стремимъ, много неясни сѫ пѫтищата, по които можемъ да го постигнемъ. Когато мислимъ за тия пѫтища, испрѣчватъ се прѣдъ насъ съ своята страховитость грознитѣ условия, въ които сме поставени. Ние сме окрѫжени отъ съсѣди, които сѫ впили своитѣ погледи тамъ, дѣто и ние се стремимъ. И ако тѣхнитѣ планове не съвпадатъ, има една почва, на която тѣ сѫ единодушни: тя е страхътъ отъ българитѣ, страхъ, който произтича отъ съзнанието имъ, че българскитѣ аспирации почиватъ на историческата и етнографическа правда. Освѣнъ това, интереситѣ на нѣкои отъ великитѣ сили се кръстосватъ въ сферата на нашитѣ домогвания. Това обстоятелство е една отъ най-чърнитѣ точки въ нашето бѫдѫще. Каквито и успѣхи да ни се удаде да постигнемъ, тѣ могатъ да бѫдатъ разбити отъ заинтересованитѣ сили, всесилни арбитри на нашата сѫдба. Какъ, посрѣдъ тия условия, трѣбва да дѣйствуваме? Ето голѣмия въпросъ на нашата държавна политика.

Прѣди двайсеть и три години, въ първитѣ врѣмена слѣдъ освобождението, рѣшението на тоя въпросъ бѣше лесно. Ние бѣхме освободени отъ Русия и чувствата на хуманность, на християнско и роднинско състрадание, които бѣха дѣйствителни,

Digitized by Google

бѣха само претекста на това величествено дѣло, а политическата цѣль, нескриваема почти, която съ него се прислѣдваше, бѣше създаването отъ българския народъ, най-жизнения и най-распространения на Балканския Полуостровъ, една самостоятелна държава, която да бѫде помощница на държавата-освободителка въ прислѣдването на нейната източна политика. Распространенъ на южната часть на полуострова, до самитѣ стѣни на Цариградъ, надаренъ съ солидни качества, жизненъ, трѣзвенъ, храбъръ, българския народъ бѣше въ очитѣ наруситѣ най-годния отъ всички балкански народи, за да бѫде обърнатъ въ такава държава сподвижница. И руситѣ имаха право да мислятъ, че за тая роля тѣ ни отплащаха доста, като ни дадоха свободата. Че такава е била политическата идея, която е рѫководила руската дипломация въ освободителната война, най-ярко свидѣтелствува договора въ Санъ-Стефано, подписанъ съ такава заинтересованость отъ прѣдставителитѣ на Русия и послѣ развậленъ въ Берлинъ отъ нейнитѣ съперници. Тоя договоръ, който остана и ще продължава да бѫде изражение, макаръ и не пълно, на нашия идеалъ, трѣбваше да остане и като постояненъ указатель на нашето поведение въ бѫдѫще, трѣбваше да стане регуляторъ на нашата държавна политика. Слаби да постигнемъ сами своето обединение, посрѣдъ завистливи съсѣди, готови при всѣко наше дѣйствие да ни връхлетятъ, ние бѣхме длъжни да диримъ симпатиитѣ и поддържката на нѣкоя велика сила, интереситѣ и стремленията на която да съвпадатъ съ нашитѣ интереси и стремления.

Digitized by Google

Събитията не ли ни показаха достатъчно ясно коя бѣше тая сила? Освободителната война и усилията на руската дипломация при подписването на Санъ-Стефанския договоръ не доказаха ли, че Русия бѣше оная сила, която имаше интересъ да се създаде една Велика България? И не само тождественостьта на стремленията и моралния дългъ, който ни се налагаше отъ свещения актъ на нашето освобождение, ни диктуваха да диримъ упование въ Русия. Това ни диктуваше и чисто практическото съображение, че Русия, най-заинтересованата държава на истокъ, бѣше и една отъ най-могѫщитѣ държави въ свѣта, държавата на бѫдѫщето. При наличностьта на тия условия, имаше ли по-проста и въ сѫщото врѣме по-здрава политика за насъ отъ тая, да се държимъ съ Русия, да оправдаемъ съ поведението си надѣждитѣ, които тя възлагаше на насъ, и да чакаме съ търпение тържеството на каузата ни? Тая политика имаше и това голѣмо прѣимущество, че бѣше естествена и, като такава, не можеше да възбуди, — както и невъзбуждаше въ началото, — подозрѣнието и неприязненостьта на другитѣ сили, съ които нищо не ни прѣчеше да бѫдемъ въ коректни отношения.

Уви! днесъ не може да се гледа така просто на тая политика. Събитията причиниха такъвъ прѣвратъ въ чувствата и мислитѣ, щото днесъ нейното прислѣдване не е така лесно и гладко, както можеше да бѫде прѣди, макаръ въ основата си тя да е и днесъ най-изгодната българска политика. Историята ще каже думата си за тия събития, ще опрѣдѣли нашия дѣлъ отъ отговорность за тѣхъ, но единъ

Digitized by Google

фактъ безспоренъ, печаленъ, прѣди всичко, за насъ, стои на явѣ: той е, че днесъ ние не сме въ очитѣ наруситѣ оня народъ на балканитѣ, на когото тѣ могатъ да възложатъ мисията, за която говорихме. У тѣхъ дълбоко е проникнало недовѣрието къмъ насъ и това недовѣрие не само измѣни плановетѣ имъ на истокъ, но като че ли ги кара да съжаляватъ за подкреплението, което дадоха на нашитѣ претенции съ Санъ-Стефанската карта. Тѣ вече не само не гледатъ на създаването на една Санъ-Стефанска България, като на една точка отъ източната си политика, но гледатъ съ страхъ на създаването такава България, която може да се яви най-опасната спънка за тая политика. Дѣйствията имъ отъ петнайсеть години насамъ сурово свидѣтелствуватъ за тоя прѣломъ. Въ прѣдѣлитѣ на картата, която тѣ сами, слѣдъ една война, начъртаха въ Санъ-Стефано, днесъ тѣ явно дѣйствуватъ въ полза на сърбитѣ. Това издава новата ориентация на руската политика на истокъ. И русквтѣ дипломати не криятъ тая нова ориентация. Изоставили мисъльта да усилятъ българския елементъ и върху него да се услонятъ, тѣ сж усвоили политиката на коткане всички славянски народи на полуострова и се стремятъ да образуватъ единъ южно-славянски съюзъ върху основата на раздѣляне „сферитѣ на влияние" въ Македония. Его съ каква политика на нашитѣ освободители днесъ ние имаме да се справяме.

Какъ ще помиримъ нашитѣ интереси, нашитѣ стремления съ тая политика? Единъ съюзъ, като горѣспоменатия, е разрушението на нашия национа-

Digitized by Google

ленъ завѣтъ, е единъ смъртенъ ударъ за нашето бѫдѫще. Сферитѣ на влияние, или, по-добрѣ, сферитѣ на права, на законни аспирации, сѫ опрѣдѣлени за сърби и българи отъ историята, отъ етнографията. Сърбитѣ могатъ да мечтаятъ за Босна, Херцеговина и Стара Сърбия съ сѫщото безспорно право, съ каквото ние мечтаемъ за Одринско и Македония. Ако въ името на съюза бѫде отстѫпена западната часть на Македония, отъ Вардаръ, на сърбитѣ, както тия послѣднитѣ искатъ, нищо нѣма да имъ отнеме правото да претендиратъ въ бѫдѫще за Босна и Херцеговина, а ние, слѣдъ такъвъ единъ дѣлежъ, за какво повече ще претендираме?

За реализирането на единъ траенъ южно-славянски съюзъ, който ние искренно желаемъ и въ благотворностьта на който вѣрваме, ние прѣдлагаме една база приемлива за всички и единственната възможна при днешнитѣ условия: реформитѣ въ Македония. Нека Сърбия, България и Черна-Гора се съюзатъ въ името на толкова общи економически и други интереси, които днесъ имъ диктуватъ това, а колкото за Македония и за всички други земи въ полуострова, дѣто пъшкатъ подъ едно несносно иго славяни, нека се съгласятъ да употрѣбятъ задружнитѣ си усилия за избавяне послѣднитѣ отъ това иго, като искатъ въвеждането въ Турция ония реформи, които се прѣдвиждатъ въ берлинския договоръ. Такава една база на съглашение, като респектира чувствата и традициитѣ на поробенитѣ днесъ населения, които чувства и традиции сѫ единъ елементъ, за който

Digitized by Google

не може да се не държи смѣтка, носи характеръ хуманенъ, некористенъ, слѣдователно, може да спечели за съюза симпатиитѣ на цивилизования свѣтъ, или да обезоружи ония отъ великитѣ сили, които иматъ интересъ въ поддържането днешното положение въ Турция. Никоя отъ великитѣ сили не може да въстане явно противъ единъ съюзъ на балканскитѣ държави, който ще иска човѣшки права за християнитѣ въ Турция, но всички ще се опълчатъ противъ единъ съюзъ, който ще иска да си раздѣли европейскитѣ владѣния на Турция. Въ това отношение базата, върху която България единствено може да влѣзе въ съглашение съ другитѣ балкански държави, е и единствената практична.

Нѣма страница по-позорна въ историята на славянството отъ оная, на която ще бѫдатъ отбѣлѣжени борбата, която сърбитѣ водятъ съ насъ въ Македония, и срѣдствата, които употрѣбяватъ въ тая нещастна страна, за да създадатъ почва за претенциитѣ си надъ нея. Тая борба отива до послѣднитѣ прѣдѣли на безсърдечието, до използуване страданията на македонцитѣ. За да купятъ, съ злато и съ всѣкакви деморализующи срѣдства, съвѣстьта на отдѣлни лица, сърбитѣ забравятъ всѣкакви племенни връзки и ставатъ съучастници на угнетителитѣ на едно славянско население; и, когато, покъртени отъ воплитѣ, които постоянно се изтръгватъ отъ гърдитѣ на това население, ние се опитваме да му помогнемъ, тѣ, намѣсто да ни подкрепятъ, въ името на славянската солидарность, въ името на човѣщината, въ името, най-сетнѣ, на страданията на ония, които искатъ да прѣдставятъ

Digitized by Google

за плъть отъ своята плъть, напротивъ, бързатъ да се въсползуватъ отъ случая, за да засвидѣтелствуватъ своята лоайялность прѣдъ Портата и съ това да спечелятъ съдѣйствието ѝ за расколническата си пропаганда. Съ това поведение тѣ окуражаватъ угнетителитѣ, хвърлятъ сѣмето на раздора между угнетенитѣ и съдѣйствуватъ несъзнателно на плановетѣ на оная сила, която държи подъ дланьта си два милиона тѣхни сънародници. По тоя начинъ македонцитѣ сѫ заставени да се борятъ на двѣ страни: противъ турския режимъ, който имъ отнема най-елементарнитѣ човѣшки права, който ги лишава отъ сигурность за живота, имота и честьта имъ, и противъ сръбската пропаганда, която посѣга на тѣхнитѣ чувства и традиции. И мѫжествената борба, която тѣ водятъ съ тия два неприятели съ трогателно постоянство, не може да не намира, и винаги ще намира, топло съчувствие въ срѣдата на ония тѣхни братя отъ свободното княжество, съ които тѣ рамо до рамо, въ единение на чувства, мисли и надѣжди, сѫ се борили въ продължение на цѣлъ вѣкъ.

Да се игнорира тая дѣйствителность и да се иска, при нейното сѫществувание, създаването на единъ политически съюзъ между балканскитѣ славяни, значи да се гонятъ вѣтроветѣ. И дипломацията, която прислѣдва такава цѣль, губи врѣмето си. За съюзъ може да става дума само тамъ, дѣто има еднаквость въ стремленията и хармония въ чувствата. А тая еднаквость и тая хармония въ стремленията и чувствата на сърби и българи, двата важни фактора въ толкова желателния за об-

Digitized by Google

щеславянскитѣ интереси съюзъ, може да сѫществува само при условието, щото и сърби и българи искренно и съ задружни усилия да дѣйствуватъ за извоюването, прѣди всичко, човѣшки права на поробенитѣ славяни въ полуострова. Но сърбитѣ се боятъ, че тия славяни, освободени отъ игото, което ги притиска днесъ, ще заяватъ безпрѣпятствено своитѣ влѣчения къмъ България. Ако тоя страхъ на сърбитѣ може да заслужава внимание, не заслужава ли внимание оная неприклонность, съ която българитѣ винаги ще въставатъ противъ единъ дѣлежъ на Македони, не заслужава ли внимание и оная болка, която испитва населението въ тая страна при мисъльта, че може да бѫде расхѫсано, и която го кара съ такова ожесточение да се бори срѣщу сръбската пропаганда? Ако дипломатитѣ, които сѫ усвоили тая безисходна балканска политика, се рѫководятъ отъ страха да не би Сърбия да се хвърли въ единъ враждебенъ лагеръ отъ европейскитѣ сили, не боятъ ли се тѣ, че и въ България, при постоянството имъ въ тая политика, ще се намѣрятъ дѣйци, които, въ името на народния идеалъ, да я въвлѣкатъ въ такъвъ пѫть? Тия въпроси заслужаватъ вниманието на рускитѣ дипломати. Ние ги поставяме безъ колебание, защото тѣ сѫществуватъ вече въ умоветѣ и защото въ тѣхъ се крие опасность за бѫдѫщето.

VI.

Ако се проникнемъ отъ съзнанието на неотраднитѣ политически условия, въ които се намираме, и които, безъ да влизаме въ подробности, отбѣлѣ-

Digitized by Google

жихме по-горѣ, ще разберемъ лесно какво трѣбва да правимъ при прислѣдването на националния ни завѣтъ: то е, да опрѣдѣлимъ ясно онова, което, при тия условия, може да бѫде въ кржга на нашитѣ открити дѣйствия и по мѣрката на срѣдствата и силитѣ ни, и да туримъ въ хармония всички наши усилия, да ги насочимъ къмъ така опрѣдѣлената цѣль.

Въ своето уединение, вънъ отъ политическитѣ комбинации, вънъ отъ дипломатическитѣ срѣдства, ние можемъ открито, прѣдъ лицето на цѣлъ свѣтъ, да работимъ за поддържането и развитието на националното съзнание у нашитѣ сънародници, дѣто и да живѣятъ тѣ. Самосъзнанието у единъ народъ е най-голѣмата негова сила, най-важния факторъ въ рѣшението на сждбинитѣ му; то е източникъ на всички ония добродѣтели, на всички ония пориви и героизми, които се изискватъ отъ единъ народъ, за да запази или извоюва своята цѣлость. При невъзможностьта да направимъ нѣщо друго, при явната суетность на усилията ни да постигнемъ националното обединение въ днешнитѣ условия, запазването и развитието на тоя основенъ капиталъ остава единствената наша разумна задача, къмъ която трѣбва да насочимъ всичкитѣ си усилия. Бѫдѫщото незнаемъ какво ни носи, благоприятнитѣ моменти за рѣшителни дѣйствия не знаемъ кога ще настѫпятъ, но на горѣпосочената почва ние можемъ съ сигуренъ успѣхъ винаги да работимъ. На тая почва ние можемъ да приготвимъ единъ скжпоцѣненъ редутъ за разнитѣ евентуалности. При желѣзнитѣ условия, които може въ бѫдѫще да ни при-

тиснатъ, тоя редутъ ще остане единствената наша опора. А историята ни учи, че изъ тоя редутъ мжчно може да се истика единъ народъ. Поляцитѣ бидоха расквсани отъ три могжщи културни държави, но Полша, като морална единица, не е загинала, и, до дѣто у тоя народъ живѣе самосъзнанието, което крѣпи днесъ духътъ му, неговата звѣзда не трѣбва да се счита угаснала. Сждбата на народитѣ е пълна съ прѣвратности и само ония отъ тѣхъ, потиснати и расквсани, у които е угаснало националното чувство, могатъ да се считатъ истрити въ историята.

Ние въ това отношение не стоимъ злѣ. Отрадни признаци на самосъзнание, на бодрость, дори на фанатизмъ, всѣкой день ни дава живота на нашитѣ поробени сънародници. Вcase прѣки ужаснитѣ условия, въ които се намиратъ, въпрѣки искушенията отъ всѣкакъвъ видъ, на които се подлагатъ, въпрѣки коалицията на съперницитѣ ни и на тѣхнитѣ покровители, нашитѣ братя извънъ княжеството продължаватъ съ все по-голѣма неприклонность да защищаватъ своята народность и не рѣдко даватъ примѣръ на истински героизмъ. Но на почвата на пробуждането и укрепването народния духъ ние не сме още направили всичко. На тая почва, единствената, на която усилията ни могатъ да дадатъ здравъ плодъ, ние има още много да работимъ, не само защото не сме още широко пръснали въ маситѣ онова сѣме, — просвѣщението, — отъ което пониква самосъзнанието у единъ народъ, но и защото на сжщата именно почва работятъ и изнуряватъ всичкитѣ си усилия

нашитѣ съперници. Успѣхитѣ, които тѣ сж направили до сега, сж малки, но, колкото и да сж малки, тѣ трѣбва да ни стрѣснатъ: онова, което почва да се кърти, може да се докърти. А въ случая се касае за базата, на която почиватъ и нашитѣ претенции, и нашата вѣра въ бждащето. До дѣто ние, увлѣчени отъ непосилното желание да видимъ часъ по скоро освободени поробенитѣ ни братя, повдигаме противъ себе си аларма въ цѣлъ свѣтъ, а на тѣхъ навличаме бѣди, нашитѣ съперници, ползувайки се отъ тия условия, нанасятъ тихо своитѣ удари върху тая база. Тѣ дѣйствуватъ съ тактъ, по единъ строго опрѣдѣленъ планъ. Тѣ вървятъ по стжпкитѣ ни и всждѣ, дѣто, вслѣдствие на нашитѣ грѣшки, се възбуждатъ ожесточени гонения противъ българитѣ, тѣ се явяватъ съ замамката на своето покровителство. Благодарение на тая тактика, тѣ сж направили извѣстни успѣхи въ сѣверо-западната часть на Македония. Споредъ свѣдѣния отъ официаленъ български източникъ, 25% отъ кжщитѣ въ Скопско и въ Гостиварско минаватъ днесъ за сръбски. Тоя фактъ ни посочва истинското зло, което застрашава нашето бждаще и противъ което трѣбва, прѣди всичко, да се борятъ ония, които се рекламиратъ за патриоти.

Борбата, която днесъ се води въ името на Македония, вдъхновявана въ повечето случаи отъ чисти патриотически побуждения, — това не отричаме, — се явява като една дарована услуга на нашитѣ врагове, като най-сжществено условие за успѣха на тѣхнитѣ планове. Когато явно проповѣдваме революция въ Македония, когато прѣдизвикваме

Digitized by Google

прѣждеврѣменни и съвършено безцѣлни опити за въстание въ тая страна, ние служимъ на нашитѣ съперници, въ тежъкъ ущербъ на най-скжпитѣ ни национални придобивки. И наистина, въ какво друго сж се проявили до сега резултатитѣ на тая борба, ако не въ парализиране на черковно-учебното ни дѣло? А това дѣло, основитѣ на което, слѣдъ неимовѣрни усилия, турнаха нѣколко поколения, довършено ли е? И може ли това дѣло да бжде прѣдшествувано отъ явната революционна дѣятелность, на която то, доведено до пълно развитие, може единствено да даде надѣждна почва? При условията, въ които сме поставени, при суровия егоизмъ на силитѣ, които ще иматъ послѣдната дума въ всичкитѣ движения, които можемъ да прѣдизвикаме, всѣко наше дѣйствие въ пжтя на откритата революционна агитация е единъ противоударъ за нашето национално дѣло.

Тая истина я говорятъ фактитѣ. Прѣзъ послѣднитѣ години, отъ когато дѣятелностьта на революционнитѣ македонски организации стана шумна, маса училища въ градове и села въ Македония и Одринско бидоха или затворени, или парализирани. Маса училищни и църковни настоятелства бидоха поставени въ невъзможность да испълняватъ своитѣ функции. Членове на такива настоятелства, свещеници и първенци, се дори принудиха да дирятъ убѣжище отъ заплашвания и прислѣдвания въ княжеството. Това не биха могли съ никакви усилия и срѣдства да постигнатъ нашитѣ съперници. Има ли нужда да доказваме, че тия условия, въ които ние сами поставяме нашето национално дѣло въ

Digitized by Google

Македония и Одринско, сж до висша стъпень пагубни? Не е ли за всѣкиго явно, че тия условия съставляватъ най-благоприятна почва за агитациитѣ на нашитѣ врагове, агитации, които се ползуватъ съ силни поддържки и дори съ съдѣйствието на турскитѣ власти? Не трѣбва да забравяме, че мжкитѣ и неволитѣ, когато сж безнадѣждни, когато гласътъ имъ не намира надѣжденъ отзивъ, могатъ да сломятъ и най-твърдитѣ характери. А твърдѣ прѣждеврѣменно е да туряме на остри испитания патриотическата твърдость на нашитѣ сънародници извънъ прѣдѣлитѣ на княжеството, особено днесъ, когато надъ тѣхъ се дѣйствува съ толкова съблазни. Въ испитания тѣ и безъ това се намиратъ и наша патриотическа длъжность е не да усилваме тия испитания, чрѣзъ прѣдизвикване недовѣрие и гонения противъ тѣхъ, а да ги направимъ да вѣрватъ въ себе си и въ бждащето си, чрѣзъ умственото имъ повдигане, чрѣзъ просвѣщението, чрѣзъ въспитанието имъ въ духа на народнитѣ традиции.

Това е здравото схващане на нашитѣ национални интереси въ несвободнитѣ части на отечеството ни. Когато така разберемъ тия интереси, когато съзнаемъ не само безцѣлностьта, но и опасностьта въ днешнитѣ условия отъ прѣждеврѣменнитѣ крайни дѣйствия, ще видимъ ясно очъртанъ прѣдъ себе си единствения надѣжденъ пжть, въ който трѣбва да насочатъ усилията си всички български дѣйци, официални и неофициални, подвизающи се въ княжеството или вънъ отъ него. Тоя пжть е пжтя на спокойната просвѣтителна и кул-

Digitized by Google

турна работа. Труженицитѣ въ тая работа ще извършватъ едноврѣменно двѣ велики мисии: ще ограждатъ националното ни дѣло противъ най-опасното отъ посѣгателствата, които могатъ да го застрашаватъ, и ще пръскатъ най-здравото сѣме на пробуждането и свободата. За да разберемъ великото значение на тая дѣятелность, нека се попитаме, какви резултати бихме до сега постигнали, какъ би стояло днесъ нашето народно дѣло вънъ отъ княжеството, ако скѫпата оная енергия, която се исхабява по цѣли непостижими и която до сега ни е навлѣкла само бѣди, бѣше се употрѣбила съ тактъ, съ планъ, върху почвата на културната и просвѣтителна работа

Едно сюблимно увлѣчение, плодъ на едно голѣмо заблуждение, отклони енергията на толкова самоотвержени дѣйци отъ правия пѫть и я вълѣче въ една посока, въ която само бѣдствия и разорения срѣщнахме и въ края на която стои, може би, катастрофа за националното ни дѣло. По подражение на неотдавнашното минало, въ което видѣхме отъ кървавата катастрофа на априлското въстание прѣзъ 1876 година, отъ пепелищата и кланетата въ Батакъ, Перущица, Панагюрище да възсияятъ лѫчитѣ на свободата за една часть отъ отечеството ни, сума горещи патриоти отъ новитѣ поколения, повече по увлѣчение, отколкото по разсѫдъкъ, поискаха да прѣдизвикатъ освобождението на Македония по сѫщия начинъ, като вѣрваха, че по нашата воля могатъ да се повтарятъ събитията. Тѣ се прѣдадоха на трѣскава революционна дѣятелность съ толкова по-голѣма самоувѣреность и дори распасаность, че сега има едно българско

Digitized by Google

княжество, което е длъжно да имъ дава не само убѣжище, но и поддържка, и надъ което тѣ могатъ да упражняватъ морално давление, чрѣзъ общественото мнѣние, чрѣзъ патриотически апели въ името на народния идеалъ. При тия условия евтината слава на революционерството искуши сума млади, даже и стари, глави, патриотическата трѣска бърже се распространи и достигна до размѣритѣ на една стихия, на която не оставаше освѣнъ да чупи окови и да сразява тирани. Но, уви! ни едното, ни другото изглежда скоро да стане. Напротивъ, колкото повече революционенъ шумъ се вдига, толкова по-тежки ставатъ оковитѣ и толкова по-люто вързуватъ тиранитѣ, при явната перспектива на една пълна безнадѣждность за робитѣ. Културно-националното ни дѣло се парализира и тласка назадъ намѣсто да се развива.

Развязката на това положение, ако се не свѣстимъ и не измѣнимъ тактиката, не може да бжде освѣнъ фатална; защото революционното движение, което спъва и парализира всѣка друга дѣятелность, исхожда отъ очевидното заблуждение, че ние можемъ сами да извоюваме свободата на Македония, или че, като прѣдизвикаме въ нея вълнения и кланета, ще се намѣри нѣкоя сила да я извади отъ робство. Дѣйствителностьта, неумолима, не позволява да се мисли ни едното, ни другото. При врагътъ, съ който има да се мѣримъ, при нашитѣ сили и при интереситѣ и стремленията на държавитѣ, малки и голѣми, които сж най-близко заинтересовани въ работитѣ на полуострова, едно революционно движение въ Македония и Одринско

Digitized by Google

или ще бжде потушено, съ скжпа цѣна за насъ, или ще прѣдизвика намѣси, които ще турятъ кръстъ на националния ни идеалъ. Това не виждатъ само ония, които мижатъ прѣдъ дѣйствителностьта. Уви! такива сж днесъ болшинството отъ дѣйцитѣ за македонската кауза, инакъ горещи и искренни патриоти. Изнуряваната отъ тѣхъ енергия пада като грѫмъ върху народното дѣло. Какъ тѣ не виждатъ това? Какъ въ своя патриотизмъ тѣ не забѣлѣжватъ опасностьта, въ която поставятъ и ония мѣста, о които се крепятъ моралнитѣ връски на нашата нация? . . . .

Напущането на тоя пжть е належаще. И, ако това не стане вслѣдствие на едно спасително отрѣзвление, българската държава има свещенъ дългъ да излѣзе отъ своята резерва и, въ името на общото българско дѣло, изложено днесъ на голѣма опасность, да тури край на патриотическата анархия.

Мислитѣ, които до тукъ исказахме за нашитѣ задачи, не се отличаватъ, може би, съ дълбочина, но тѣ ни сж диктувани отъ едно обективно разглеждане на слѣдосвободителния ни държавенъ и общественъ животъ и искренностьта е единственото качество, съ което ги прѣпоржчваме на размишлението на читателя. Тѣ се свеждатъ къмъ слѣдующето: уреждането на държавата ни върху една нова база, която да прѣдставлява повече гаранции за сериозность въ управлението, за стабилность въ институтитѣ и за културния прогресъ на страната; ориентирането на държавната ни полити-

Digitized by Google

ка съобразно съ условията, които създадоха събитията прѣзъ послѣднитѣ двайсеть години; начъртаването единъ планъ на дѣйствие по отношение на националното ни дѣло вънъ отъ княжеството. Взглядоветѣ, които изказахме по тия три основни питания, могатъ да бѫдатъ успорени, но едно нѣщо се налага съ неотразима сила на всѣкой мислящъ българинъ: да се замисли върху тия питания, които повдига всеобщо съзнаваното тревожно състояние, въ което се намиратъ българскитѣ работи. Това състояние е такова, щото отчаянието започва да прониква въ всички души. Какъ да се излѣзе отъ него? Кои сѫ коренниттѣ причини, които сѫ го довели? Ако статията ни е могла да възбуди тия въпроси у читателитѣ, ние ще считаме, че тя е постигнала своята цѣль.



Digitized by Google

ъ-
а-
е-
е-
ри
но
ой
и-
ю
ı-
о
а
[,
ı

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google


HDI
HW 7ASU

Digitized by Google

24987

Digitized by Google